

“Van Sara in de tent naar een vrouw op het departement”

De Nederlandse Christen Vrouwenbond in een verzuild landschap, 1945-1965

E.C. de Haan-Zijlstra, s0756822

Masterscriptie geschiedenis Universiteit Leiden

Studierichting: Political Culture and National Identities

Begeleider: Prof. dr. H. te Velde (UL) en lezer: prof. dr. G. Harinck (VU)

Datum: 31 januari 2014

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	5
HISTORIOGRAFIE	10
HOOFDSTUK I	19
Van een vrouwenvraagstuk naar een politieke werkelijkheid	19
Een politieke of een theologische kwestie?	19
Abraham Kuyper en de positie van de vrouw	20
Herman Bavinck en de positie van de vrouw	21
Invoering van het vrouwenkiesrecht, voor de ARP een theoretisch probleem?	23
Het vrouwenkiesrecht en de Christelijk Historische Unie.	24
Bewustwording van de protestants-christelijke vrouw	25
HOOFDSTUK II	28
De Nederlandse Christenvrouwenbond, een oecumenisch streven	28
Grondslag en doel	30
Externe kritiek	31
Organisatie	34
Interne kritiek	35
Samenvatting en conclusie	37
HOOFDSTUK III	41
De NCVB als politiek en maatschappelijk klankbord	41
“Van strijd en zegen.”	41

Een doorbraak?	46
De Christenvrouwenbond in een verzuild land	48
Samenvatting en conclusie	52
De NCVB en haar ‘voorvrouwen’	53
Vorstinnen als voorbeeld	57
Samenvatting en conclusie	58
HOOFDSTUK IV	61
Profilering in de jaren vijftig	61
De rechtspositie van de gehuwde vrouw	63
Interne sociale zorg	66
Relatie tussen hoofdbestuur en afdelingen	70
Samenvatting en conclusie	74
CONCLUSIE	76
BIBLIOGRAFIE	81
Primaire literatuur:	81
Secundaire literatuur:	83
Digitaal	86
BIJLAGEN	87
Bijlage 1 - Beginselverklaring Nederlandse Christen Vrouwenbond in 1965. ATRIA, archief NCVB Inv. nr. 221	87
Bijlage 2 - Betrokkenheid van de NCVB bij landelijke organisaties	90
Organisaties met de NCVB in het bestuur in 1965	90

Organisaties waarin de NCVB in 1965 vertegenwoordigd is:

INLEIDING

“De bewustwording der vrouw vormt een belangwekkende periode in de geschiedenis der mensheid, waarvan strekking en de gevolgen nog lang niet zijn te overzien, maar die op zichzelf reeds zo ernstig en gewichtig is, dat ze in plaats van hooghartige minachting aller belangstelling verdient.”

Herman Bavinck, De vrouw in de hedendaagse maatschappij (Kampen 1918) 75.

Op een avond in maart 1959 wandelden twee vrouwen, de dames Boer en Van Wijk vanuit de Goudse binnenstad naar een buitenwijk van hun stad met in hun tas een voorzittershamer. Ze waren als bestuursleden van de Goudse centrum afdeling van de Nederlandse Christen-Vrouwen Bond (NCVB) op weg naar de pas opgerichte vestiging Gouda west, om die voorzittershamer aan het nieuwe bestuur te overhandigen.¹ Het is niet ondenkbaar dat juist bij die jonge onderafdeling het 85.000e lid zou worden ingeschreven van de protestants-christelijke vrouwenorganisatie die in de jaren vijftig een onstuimige groei doormaakte. Gouda, met haar drie vestigingen, was een van de 370 lokale afdelingen van de NCVB. De Nederlandse protestants-christelijke vrouwenorganisatie bestond in 1959 precies 40 jaar. Zij was in 1919 vlak na de invoering van het actieve vrouwenkiesrecht opgericht. De doelstelling van de organisatie was om vrouwen van protestants-christelijke huize over maatschappelijke en staatkundige vraagstukken voor te lichten, zodat ze op een verantwoorde manier van het hun toegekende kiesrecht gebruik konden maken.²

De oprichting van de confessionele vrouwenbond was zowel een reactie op ontwikkelingen in de nationale vrouwenbeweging als een versterking van de confessionele zuil waarbinnen een vrouwenbond de beginselen van het protestantse gedachtegoed kon uitdragen.

Belangrijk moment in de geschiedenis van de Nederlandse vrouwenbeweging vormde de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 die ook door christelijke vrouwen werd bezocht.³ De algemene stimulans die de tentoonstelling betekende voor de strijd om vrouwenrechten maakte dat ook onder protestants-christelijke vrouwen een verlangen naar een eigen protestantse vrouwenbeweging werd aangewakkerd. Samenwerking met de andere vrouwenorganisaties stuitte op principiële bezwaren vanwege de liberale en socialistische achtergrond van die organisaties. Confessionele vrouwenbewegingen voelden zich aangetrokken tot het ‘vrouwelijke waarden feminisme’ waarbij de verschillen tussen het wezen en de functie van

¹ Notulen bestuursvergadering NCVB Gouda, maart 1959, in : *Notulenboek afd. Gouda, 1954-1964*.

² Een der vrouwelijke auteurs in *Christelijk Vrouwenleven* van april 1918 beschreef de noodzakelijkheid aldus: “...opdat we, als het stemrecht komt, onze plicht met verstand en ere vervullen”.

³ H. J. van de Streek, ‘Stemmen is geen zonde. Politieke emancipatie van vrouwen in de ARP 1917-1953’, in: *Utrechtse Historische Cahiers* 9, 1 en 2 (1988) 18.

mannen en vrouwen benadrukt werd. Dit gold als reactie op het ‘gelijke rechten feminisme voortkomend uit de liberaal- individualistische en socialistische traditie.’⁴

Een tweede factor was het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, een periode die veel oude zekerheden omver zou werpen. Christenvrouwen realiseerden zich dat ook zij zich zouden moeten organiseren om sterk te staan in de naoorlogse samenleving die een moderne tijd inluidde. Om vrouwen uit eigen kring te mobiliseren werd daartoe een eigen vrouwentijdschrift opgericht: *Christelijk Vrouwenleven* waarin vrouwen schreven die hun ideeën over de rol van de vrouw in de maatschappij binnen de organisatie van de NCVB zouden uitwerken.⁵

Ten slotte speelt voor het ontstaan van de NCVB de politieke context van het begin van de twintigste eeuw een rol. Nederland kende sinds enkele decennia een stelsel van politieke partijen en organisaties waarin de belangrijkste maatschappelijke en godsdienstige tegenstellingen werden uitgedrukt.⁶ Het toen ontstane politiek-maatschappelijke landschap wordt als een ‘verzuilde samenleving’ gekarakteriseerd. Een protestants-christelijke vrouwenorganisatie zou een belangrijke bijdrage aan de versterking van het maatschappelijk middenveld van de protestants-christelijke zuil kunnen vormen. De oprichting van de NCVB kon dan ook op instemming binnen eigen confessionele kring rekenen.

Over de eerste jaren van de NCVB is veel geschreven, daar de organisatie onderdeel uitmaakte van een maatschappij waarin vrouwen voor het eerst hun stem lieten horen nadat hen kiesrecht was toegekend. Voor vrouwen binnen de ARP was er, in tegenstelling tot bij andere politieke partijen, geen mogelijkheid een politiek ambt te bekleden. Hoewel binnen de CHU geen officiële uitsluiting van vrouwelijke raadsleden en parlementariërs plaatsvond, bleef ook hier de politieke inbreng gering. Vrouwen bleven voornamelijk aangewezen op de mogelijkheden die de NCVB hen voor wat betreft politieke en maatschappelijke voorlichting bood, maar behalve het maken van een politieke keuze restte de vrouwen slechts het besturen van hun eigen bond.

Veertig jaar later, tijdens de (uitgestelde) jubileumfeestelijkheden in 1960 rondom het jubileum ontving de scheidend presidente van het hoofdbestuur Albronda-van der Nagel uit handen van de minister van Maatschappelijk Werk, Marga Klompé, een Koninklijke onderscheiding.⁷ Omdat

⁴ U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf in Nederland* (Amsterdam 1990).

⁵ *Christelijk Vrouwenleven* was een in protestants-christelijke kring veelgelezen blad dat zich voornamelijk richtte tot de ontwikkelde vrouw uit de gegoede lagen van de samenleving. Het blad, opgericht in 1917 zou in 1944 worden voortgezet als *Vrouwenpost*, met luchtiger onderwerpen, H. van de Streek, ‘Stemmen is geen zonde’, 22.

⁶ J.C.H. Blom, ‘Nederland sinds 1830’, in: J.C.H. Blom en E. Lamberts ed.: *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 1993) 314-375, aldaar 333.

⁷ Artikel uit onbekende krant, juni 1960. De krant verhaalde in het artikel onder de titel Christen Vrouwenbond werd geridderd: over 10.000 aanwezige dames in de RAI van Amsterdam die feestelijk en zingend het jubileum vierden,

Klompé als eerste vrouwelijke minister van Nederland aanwezig was bij de jubileumviering van de NCVB kan deze samenkomst als een historische gebeurtenis worden beschouwd. Hoewel dit jubileum in de pers verslagen werd is er van nieuwsgaring rond de ontwikkelingen binnen de NCVB in de jaren 1945-1965 nauwelijks sprake, ook niet in de protestants-christelijke pers. De ‘hooghartige minachting’ ten aanzien van vrouwen die werkten aan hun bewustwording waarover Herman Bavinck (zie aanhef) in 1918 sprak was na de oorlog weliswaar grotendeels verdwenen maar het leek of er desinteresse voor in de plaats was gekomen. De ‘strekking’ die Bavinck bedoelde was inmiddels iedereen wel duidelijk geworden, de vrouwen roerden zich, maar wat hadden de vrouwen van de NCVB bijgedragen aan de ‘gevolgen’ die Bavinck in 1918 voorzag?

De belangrijke plaats die de NCVB innam in de levenssfeer van protestants-christelijke vrouwen waarbij ze een groot aantal leden aan zich wist te binden veronderstelt ten minste een niet te onderschatten invloed binnen de protestants-christelijke zuil.⁸ Media-aandacht kreeg de NCVB echter sporadisch en dan nog vooral als reactie op artikelen in het eigen orgaan van de NCVB *De Christenvrouw* mits deze een relevante maatschappelijke of politieke inhoud hadden. Dit tijdschrift had in de jaren zestig een oplage van rond de 100.000 exemplaren, en bereikte dus ook veel gezinsleden van de NCVB-vrouwen.

Door de blijvend geringe deelname van vrouwen aan de directe politieke besluitvorming is de mening van vrouwen over voor hen relevante kwesties moeilijk te achterhalen.⁹ Toch lijkt het mogelijk aan de hand van eigen NCVB publicaties over zowel politieke als sociaal-maatschappelijke kwesties de mening van de NCVB vrouwen te peilen. Aan de hand van de eigen publicaties kan worden bestudeerd in hoeverre de koers van de confessionele partijen gedragen werd door de bij de NCVB aangesloten vrouwen. Kan het oorspronkelijke doel van de bond hebben bijgedragen aan versterking van de confessionele zuil, of werd de NCVB een organisatie die moeite had om aan de aanvankelijk gestelde verwachtingen te voldoen. Om het onderzoeksterrein af te bakenen zullen alleen voor vrouwen relevante kwesties onderwerp van onderzoek zijn.

Volgens Frida Katz, een der NCVB oprichtsters, was het voorlichten van haar leden in maatschappelijke en staatkundige vraagstukken van groot belang opdat: “...in kritieke tijden de

---

waarbij de Koninklijke Militaire kapel een “eenzaam manneneiland te midden van een vrouwenzee vormde.” ATRIA, inv.nr. NCVB, 212.

⁸ De Nederlandse Christen-vrouwenbond bestaat nog steeds. Gefuseerd met de Christelijke Plattelandsvrouwen Bond ging de bond in 1999 verder onder de naam Passage en heeft momenteel nog 20.000 leden. Gegevens van de landelijke administratie in Amersfoort.

⁹ Hoewel het passief kiesrecht in 1917 bij wet was geregeld bepaalde binnen de Commissie Idenburg in 1921 dat de ARP bij verkiezing van Raden en Staten geen vrouwen kandidaat zou stellen.

vrouw naast de man zal staan, ook in het bestuur van de Staat.”¹⁰ Zij ging met haar invulling van de doelstelling verder dan wat in de statuten van de NCVB was vastgelegd: ‘Voorlichting van de vrouw betreffende maatschappelijke en staatkundige vraagstukken, in overeenstemming met den grondslag. Wanneer de ‘kritieke tijden’ zouden aanbreken waarin vrouwen tot het politieke ambt konden toetreden zou pas veel later blijken.

Binnen de NCVB verdwenen politiek geïnspireerde thema’s echter juist van de agenda. De NCVB fungeerde voor slechts enkele leden als springplank naar een politieke ambt. Waarom ijverde de NCVB zich er niet voor om ongelijke kansen van man en vrouw in de samenleving aan de kaak te stellen, zoals de niet-confessionele vrouwengroepen deden? Hadden de gebeurtenissen gedurende de Tweede wereldoorlog geen nieuw vrouwelijk zelfbewustzijn opgeleverd? Voor deze scriptie wil ik antwoord vinden op de vraag:

In hoeverre was het lidmaatschap van de Nederlandse Christen-Vrouwenbond in de jaren 1945-1965 een aantrekkelijk alternatief voor daadwerkelijke politieke emancipatie van protestants-christelijke vrouwen?

Dit veronderstelt onder meer een naoorlogse herbevestiging van de statutaire doelstelling van de NCVB of zelfs een modernisering daarvan, waarbij de ideeën van Katz als leidraad konden gelden.

Aanleiding voor dit onderzoek was een door mij gevolgde collegeserie die medio 2013 aan de Vrije Universiteit door G. Harinck werd gegeven getiteld: *Herman Bavinck en de moderniteit*. Bavinck was een van de ARP voormannen die als Eerste Kamerlid in 1919 zijn stem gaf aan het wetsvoorstel voor het actief vrouwenkiesrecht. In zijn stemverklaring en in een kort daarop verschenen bundel *De vrouw in de hedendaagsche maatschappij* verwoordde hij wat onder veel protestants christelijke vrouwen leefde. Hij schreef daarin dat heersende kerkelijke opvattingen inzake plaats en taak van de vrouw in kerk en samenleving tijdgebonden waren en daarom voor herziening vatbaar.¹¹ Het ontstaan van de NCVB kan op deze manier verbonden worden aan de denkwereld van Bavinck, die in NCVB publicaties ingezet werd als medestander tegen conservatievere stromingen binnen het protestants-christelijke gedachtegoed in Nederland. Hoe lang bleven de woorden van Bavinck ten aanzien van herziening van de rol van de vrouw binnen de NCVB van belang?

De essentiële factor bij de vraag in hoeverre vrouwen invloed verwierven lijkt vooral bij de politieke partijen, in dit geval de ARP en de CHU, te liggen. De politieke participatie van vrouwen

¹⁰ Frida Katz, *De rechtspositie der Nederlandsche vrouw*. Rede gehouden op 1 October 1919 ter gelegenheid van de oprichting van den Nederlandschen Christen-vrouwenbond (Rotterdam 1919) 5. ATRIA archief NCVB. Inv.nr.

¹¹ H. Bavinck, *De vrouw in de hedendaagse maatschappij* (Kampen 1918).

vooral in met name de Antirevolutionaire Partij vertoonde een sterk ideologisch en normatief karakter. De formulering van een samenhangende mens- en maatschappijbeschouwing door voormannen als Kuyper en Bavinck, die behalve politicus ook theoloog waren bepaalden decennialang de opstelling van die partij ten aanzien van vrouwen. Mag de houding van de confessionele partijen als doorslaggevende reden voor de achterstelling van vrouwen blijven gelden, nadat we ook de vrouwen van de NCVB aan het woord hebben gelaten?

Dit rechtvaardigt een onderzoek naar de manier waarop de NCVB haar statutaire doel verwezenlijkte in een mannenwereld die, zo leek het, over de plaats van vrouwen in de eerste decennia na de oorlog besluiten nam.

HISTORIOGRAFIE

De NCVB speelde als enige protestants-christelijke en na de oorlog zeer grote niet parlementaire vrouwenbond een rol binnen de sterk verzuilde structuur die de politieke cultuur van Nederland kenmerkte. In de studies die verschenen over het begrip ‘verzuiling’ is die van Lijphart een standaardwerk geworden.¹² Lijphart beschouwde in zijn studie *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* de politieke cultuur als een constellatie van partijen die ondanks fundamentele ideologische tegenstellingen dankzij de samenwerking van hun bestuurlijke elites konden samenwerken. Hoogenboom betoogde dat het niet slechts de leiders van de zuilen waren die hun volgelingen voorgingen in de politieke realiteit van die tijd, het waren de burgers zelf die het systeem in stand hielden.¹³ Binnen de zuilen was er vooral in de naoorlogse periode een steeds grotere kans tot emancipatie en inspiratie.¹⁴ Speelde de NCVB als grote confessionele vrouwenorganisatie ook een rol in deze constellatie en zo ja welke?

Politieke betrokkenheid en interesse voor het maatschappelijk leven werden in de jaren na 1924 langzamerhand verdrongen door thema’s rond opvoeding en huishouden. Omdat de jaren van het interbellum voor wat betreft de thematiek binnen de vrouwenbond niet tot de belangrijkste in het bestaan van de NCVB gelden, wordt deze periode in dit onderzoek als overgang naar de jaren 1945-1965 beschouwd.¹⁵ Wist de NCVB zich weer te positioneren als een vrouwenbond met enige maatschappelijke en wellicht staatkundige relevantie? Voor de eerste twee naoorlogse decennia uit de geschiedenis van de vrouwenbond kunnen naast de hoofdvraag uit de inleiding de volgende deelvragen gesteld worden.

- In hoeverre bleef de NCVB haar eigen statuten trouw aangaande de voorlichting van de vrouw over maatschappelijke en staatkundige vraagstukken in overeenstemming met haar grondslag?
- Is de positie van de NCVB binnen de confessionele zuil gedurende de jaren 1945-1965 vergelijkbaar met die in de jaren 1920-1940?

¹² A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1976)11.

¹³ M. Hoogenboom, ‘Een miskende democratie. Een andere visie op verzuiling en politieke samenwerking in Nederland’, in: *Politieke en Bestuurlijke Studiën* 18 (Leiden 1996) 102.

¹⁴ ‘Het ontstaan en de functies van zuilen en verzuiling’, in: www.politiekcompendium.nl/

¹⁵ H. van de Streek, ‘Stemmen is geen zonde’, politieke emancipatie van vrouwen in de Antirevolutionaire Partij 1917-1953, in: *Utrechtse Cahiers* 9, 2 (Utrecht 1988) 46.

- Leidde de ‘vrouwelijke sociabiliteit’ binnen de NCVB tot een daadkrachtig maatschappelijk optreden?¹⁶

De nationale historiografie voor wat betreft de protestantse vrouwenbeweging kent een bijzonder grillig verloop. Er is in de ‘oudere’ historiografie tot 1965 voornamelijk aandacht voor de gebeurtenissen rond de toekenning van het kiesrecht, tijdens de zogenaamde ‘eerste feministische golf’.¹⁷ Na 1965 zou er een tijd aanbreken die wel de ‘tweede feministische golf’ wordt genoemd.¹⁸ Thema’s als het recht op betaald werk en deelname aan het maatschappelijke leven stonden hier voorop. Die jaren zouden een veelbeschreven en geanalyseerde periode in de vrouwengeschiedenis worden.

We kunnen, welke periode ook onderzocht wordt een onderscheid maken tussen individueel en collectief politiek gedrag, in verenigingsverband of binnen politieke vrouwenorganisaties. De NCVB, die geen politieke vrouwenorganisatie was, verenigde individuele vrouwen, maar in de doelstelling stond niet het individuele maar het collectieve belang voorop. De NCVB kon zich voegen naar de normen van de confessionele zuil, of zich richten op de belangen van de bij haar aangesloten leden. In deze studie zal die dubbele loyaliteit van vrouwen binnen de NCVB een terugkerend thema zijn. Binnen de ideologie van de protestants-christelijke wereld lijkt ook hier het individuele belang van de bij de NCVB aangesloten leden ondergeschikt aan de doelstelling van de organisatie. Dit had ook gevolgen voor de wijze waarop de maatschappelijke en staatkundige voorlichting vormgegeven werd. Beginselen over de rol van de vrouw in Bijbels perspectief bepaalden de algemene houding ten opzichte van ‘de vrouw’. Het is dan ook een bijna natuurlijke reactie van de niet politiek actieve vrouwen om daartegenover een collectieve benadering te formuleren, die in ons geval door de NCVB organisatie in statuten werd samengevat.

In de algemene historische studies over de jaren 1880-1920 wordt de aandacht voor de strijd om het vrouwenkiesrecht veelal beschouwd als een onderdeel van de complexiteit waarin die strijd zich in Nederland afspeelde. Blom noemt onder andere de sterke positie van de confessionele

¹⁶ Sociabiliteit is een negentiende-eeuwse term die de behoefte aan een onderling gezelschapsleven benoemd, waarbij het doel kan zijn als gelijkgestemden gezamenlijke activiteiten te ontplooiën.

¹⁷ M. Brak, *De NCVB, een onderzoek*, F.T. Diemer-Lindeboom, ‘Honderd jaar ARP en de vrouw’, in: Bremmer, C. ed., *ARP, personen en momenten uit de geschiedenis van de anti-revolutionaire partij* (Franeker 1980) 172-198, aldaar 174-180, A.C. Diepenhorst en F. Mackay-Katz, *Na 30 jaren* (Amsterdam 1949) 3-7, H. Post, *In strijd met de roeping der vrouw. De Staatkundig Gereformeerde Partij en het vrouwenkiesrecht* (Heerenveen 2009) 31-99, J.C. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek, emancipatie tot actief burgerschap* (Assen 1958) 24-33, H. van de Streek, ‘Stemmen is geen zonde’: politieke emancipatie van vrouwen in de Antirevolutionaire Partij 1917-1953’, in: *Utrechtse Historische Cahiers* 9, 1 (Utrecht 1988) 1-15, aldaar 10-15.

¹⁸ De tweede feministische golf was een heropleving van het feminisme na het in 1967 verschijnen van ‘Het onbehagen bij de vrouw’, in *De Gids*, een artikel van Joke Smit. Doelen waren onder andere: economische zelfstandigheid, seksuele bevrijding en deelname van vrouwen aan openbaar bestuur.

groeperingen, en de nadruk die zij legden op de rol van de vrouw als huismoeder in een burgerlijk waardepatroon.¹⁹ Die aan haar toebedeelde plaats zou er de oorzaak van zijn dat de kracht van de vrouwenbeweging in ons land zwakker was dan in de ons omringende landen. Binnen de historiografie over die vrouwenbeweging namen de activiteiten van protestants christelijke vrouwen slechts een geringe plaats in. Blom beschouwde de vrouwenbeweging (en daarmee ook de protestants-christelijke) als onderdeel van de verzuilde kaders van het interbellum, binnen welke zij nog verder ondergeschikt werd gemaakt aan de bij de zuil geldende norm. Daarbij noemt hij de sterke positie van de confessionele vrouwenorganisaties en de nadruk die zij legden op de rol van de vrouw als huismoeder in dat burgerlijk waardepatroon.²⁰

Over de protestants- christelijke vrouwenbeweging direct na de toekenning van het passief (1917) en het actief (1919) vrouwenkiesrecht is echter wel gepubliceerd. Over de jaren 1919-1930 verscheen van M. Brak een onderzoek naar de theologische beargumentering van de kritiek van de NCVB op de feministische vrouwenbeweging.²¹ Hierin verwerkt zij de grote invloed van voormannen als Abraham Kuyper (1837-1920) en Herman Bavinck (1856-1921) op de confessionele vrouwenbeweging. Ze maakt in haar studie geen gewag van de manier waarop de NCVB-vrouwen de maatschappelijke en staatkundige voorlichting vorm gaven en in hoeverre dat bijdroeg tot de versterking van de bond zelf en de plaats die de NCVB hierdoor in de samenleving verwierf.

Schokking (1958) is van mening dat de mogelijkheid voor vrouwen om te stemmen in confessionele kring vooral werd gezien als een correctief op het algemeen mannenkiesrecht. De meerderheid der Nederlandse vrouwen, of ze nu wel of niet confessioneel waren, stond overigens ofwel onverschillig, ofwel vijandig ten opzichte van de strijd voor het vrouwenkiesrecht.²² Voor de orthodox protestantse vrouwen kwam daar volgens Schokking nog bij dat zij op basis van hun afwijzing van de liberaal-radicalen en individualistische denkbeelden van hun niet christelijke zusters in de strijd, ook het feministische streven dat daaruit voortkwam afwezen.²³ De vraag is of dit na het bestuderen van de archieven die de vrouwen zelf nalieten een houdbare conclusie is. Zeker is dat het denken over de rol van de vrouw in de protestants-christelijke wereld de uitkomst was van een complexe bijbelexegese, die door Schokking niet in haar onderzoek is meegenomen. De doelen die de vrouwen binnen de NCVB zich stelden waren dan ook niet feministisch van aard.

---

¹⁹ J.C.H. Blom, 'Nederland sinds 1830', in: J.C.H. Blom, E. Lamberts ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 1993) 314-374, aldaar 349.

²⁰ J.C.H. Blom, *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw* (Baarn 1996) 228.

²¹ M. Brak, *De Nederlandse Christenvrouwenbond: een onderzoek naar de (theologische) beargumentering van de kritiek van de NCVB op de vrouwenbeweging* (Utrecht 1983).

²² Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*, 36.

²³ *Ibidem*, 163.

Het is in dit verband raadzaam de term feminisme, christelijk feminisme en politieke emancipatie te definiëren. Terwijl de eerste feministische golf vooral voortkwam uit de kiesrecht kwestie, is het naoorlogs feminisme een individuele strijd voor zowel financiële als seksuele gelijkberechtiging van man en vrouw. Het christelijk feminisme legt daarentegen de nadruk op de elkaar aanvullende rol die man en vrouw in gezin en samenleving hebben, waarbij de aloude bijbelse scheppingsorde behouden blijft.²⁴ In deze scriptie is het christelijk feminisme de verst denkbare vorm waarmee de NCVB-vrouwen zich konden en wilden afficheren. Onder politieke emancipatie wordt in het kader van dit onderzoek het streven van vrouwen naar een volwaardige plaats in de Nederlandse politiek verstaan. Als ondertitel van haar studie: *De vrouw in de Nederlandse politiek* schreef Jaqueline Schokking: *Emancipatie tot actief burgerschap*, iets dat voor wat de activiteiten van de NCVB betreft een betere kenschets is.²⁵ Zij betreft hierin alleen te weinig de specifiek protestants christelijke identiteit van de NCVB vrouwen, een gegeven dat in dit onderzoek een belangrijke plaats inneemt.

In een studie over Corry Tendeloo (1897-1956), voorvechtster voor de rechten van de vrouw vanaf de kiesrechttoekenning tot haar dood in 1956, belicht Anneke Linders aan de hand van de activiteiten van Tendeloo onder andere de ontwikkelingen van de vrouwenbeweging in het interbellum. Zij constateert dat de beweging toen niet dood was maar voortleefde onder een kleine groep hoogopgeleide vrouwen. Dit leidde ertoe dat de vrouwenbeweging niet tot stilstand kwam waarop een zekere continuïteit van de eerste feministische golf tot de vrouwenbeweging in de naoorlogse periode werd gewaarborgd.²⁶ Tevens gebruikt zij dankbaar de bredere definitie van politieke geschiedenis die de auteurs van het artikel ‘Vormen van politiek’ bezigden, waarin ook niet parlementaire organisaties onderdeel uitmaken van de politieke cultuur van een samenleving. De vrouwenorganisaties zag zij als actoren in het door de schrijvers voorgestelde concept.²⁷ Het lijkt mij een bruikbare wijze om de NCVB te positioneren in de politieke en maatschappelijke cultuur van 1945-1965.

De schrijvers van *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland* wijdden wel een volle pagina aan de beschrijving van wat zij zien als ‘politieke cultuur’ van Nederland in de jaren na 1945, maar gingen niet zover daarbij de in- en uitsluiting van vrouwen te analyseren.²⁸ Met

---

²⁴ F.T. Diemer-Lindeboom, interview in het *Reformatorisch Dagblad*, van 19 maart, 2 en 16 april 1982.

²⁵ J.C. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek. Emancipatie tot actief burgerschap* (Assen 1958).

²⁶ A. Linders, ‘Frappez, frappez toujours!’ N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd (Hilversum 2003) 75.

²⁷ I. de Haan en H. te Velde, ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900’, *BMGN* 111 (1996) 167-200, en A. Linders, ‘Frappez, frappez toujours’, 76.

²⁸ R. Aerts, e.a., *Een land van kleine gebaren, politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 8 en 9.

hun constatering dat de politieke cultuur van die naoorlogse decennia zowel democratisch als paternalistisch van aard was, past een meedenkende maar volgzame vrouwenbeweging prima in deze visie.²⁹

Dan zijn er de historische overzichten en analyses die voortkomen uit de politieke partijen. Voor dit onderzoek zijn de Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk Historische Unie (CHU) van het meeste belang omdat de vrouwen in de Nederlandse Christen-Vrouwenbond, die voornamelijk uit gereformeerde en hervormde vrouwen bestond, voor het overgrote deel op een van deze partijen stemden. Het is interessant na te gaan hoe beide partijen de rol van de vrouw in hun partij een plaats gaven binnen de geschiedschrijving over de partij.³⁰ In een terugblik op honderd jaar ARP vlak voor de partij opging in het Christen Democratisch Appèl schreef mevrouw Kraaijeveld-Wouters over de vrouw in de partij. Zij zag de genderproblematiek slechts als een onderdeel van een totale herstructurering van de partij om tegemoet te komen aan de wensen van de moderne maatschappij. De vrouw en haar inbreng zag zij dus niet als een apart politiek vraagstuk.³¹

Hier doet zich tevens een ander memorabel fenomeen voor. Tijdens de ‘tweede feministische golf’ waren het vooral de vrouwen zelf die de vrouwenbeweging van voor de jaren zeventig tot een volkomen onbelangrijke periode classificeerden. De confessionele NCVB werd beschouwd als een conservatieve beweging waarvan geen ontwikkelingen van belang waren te verwachten. Vega maakt in haar studie onderscheid tussen de apolitieke organisatie en de vereniging die zich identiek waant aan de staat. De eerste organisatie zal zich aan de politiek onttrekken en functioneren als gezelligheidsvereniging. Het andere type vrouwenorganisatie zal de ideologie van de politieke beweging waarmee het zich identificeert overnemen en zo de rol van de overheid binnen de vrouwenorganisatie gaan vervullen.³² Kan de NCVB bij een van de twee groepen geschaard worden of viel ze geheel buiten het schema van Vega? Kan de NCVB gezien worden als “slachtoffer van een protestantse versie van geloof en maatschappij?” zoals zij die bij de katholieke

---

²⁹ Ibidem, 269.

³⁰ H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980)* (Leiden 1980), en H. van de Streek en M. Quack, ‘70 jaar vrouwenkiesrecht’, in: *Christen Democratische Verkenningen* 11 (1989) 482-492. Verder: C. Bremmer en A. Veerman ed., *100 jaar partij, bezinning en perspectief. Een anti-revolutionaire bijdrage aan christen-democratische politiek* (Franeker 1979). Verder is ook de autobiografie van freule Wttewaall van Stoetwegen hier opgenomen omdat zij als politica schreef in: *De freule vertelt* (Baarn 1973).

³¹ J.G. Kraaijeveld-Wouters, ‘Vrouw, man, mens en CDA perspectief’, in: *100 jaar partij, bezinning en pespectief. Een antirevolutionaire bijdrage aan de christen-democratische politiek* (Franeker 1979) 158-169, aldaar 165.

³² S. Vega, ‘Vrouwelijkheid in het spoor van de zuil; katholieke vrouwenorganisaties’, in: T. Akkerman en S. Stuurman ed., *De zondige riviera van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975* (Amsterdam 1985) 188-217, aldaar 189.

vrouwenorganisaties stereotypeerde?³³ In het vervolg van haar studie beargumenteert zij dat de oorlog een breuk heeft betekend voor de vrouwenbeweging. Deze veronderstelling wordt ook door Schokking naar voren gebracht, waarbij beide auteurs de continuïteit in het denken over een maatschappelijke en politieke taak van vrouwen die door Linders naar voren is gebracht, niet onderschrijven.³⁴

Van Spanning die in zijn dissertatie over de CHU weliswaar de werken van Frida Katz en Freule Wttewaall van Stoetwegen opnam gaat niet in op de functie die de protestants-christelijke vrouwenbeweging had binnen de CHU. In de bijdragen van zowel Katz als Wttewaall van Stoetwegen waarin zij terugblikten op hun eigen politieke leven wordt niet duidelijk in hoeverre zij daarin geïnspireerd waren door de Nederlandse Christen-vrouwenbond.³⁵

Ook in literatuur die de protestantse kerkelijke visie verwoordt lijkt de genderkwestie van ondergeschikt belang. Noch in *Het beeld der vad'ren*, noch in *Parade der mannenbroeders* is de moeizame relatie tussen calvinistische mannenbroeders en hun vrouwelijke geloofsgenoten een belangrijk thema.³⁶ Ze zijn beide in 1964 verschenen, enkele jaren voor de tweede feministische golf. Dit kan verklaren waarom de erkenning van het bestaan van een publieke rol van de vrouw, in dit geval voornamelijk tijdens het interbellum, nog niet tot een onderzoeksgebied werd gerekend. Amelink schreef in 2001 het journalistiek-historische portret *De gereformeerden*, maar ook hier is de aandacht voor het vrouwenvraagstuk beperkt tot de kiesrechttoekenning.³⁷ Het genderthema lijkt dus in de protestants-christelijke literatuur over de eerste twintig naoorlogse jaren geen belangrijk studieobject te zijn. Het werk van Hillie van de Streek is hierop een uitzondering, met een bijzondere aandacht voor de georganiseerde protestantse vrouwenbeweging.

Van recentere datum is de publicatie van H. Post over de rol van de vrouwen binnen de Staatkundig Gereformeerde Partij.³⁸ In dit werk beschrijft hij op grondige wijze de ruimte die vrouwen binnen de calvinistische geïnspireerde partijen kregen zodat hun stem gehoord kon worden. Hij bespreekt onder andere de organisaties die binnen die confessionele wereld naast de politiek opereerden maar volgens hem geen politiek invloed uitoefenden, waarbij hij de NCVB als

---

³³ Vega, *Vrouwelijkheid in het spoor van de zuil*, 191.

³⁴ Ibidem, 200. J. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek* (Assen 1958)165; W.H. Posthumus-van der Goot en A. de Waal, *Van moeder op dochter* (Utrecht 1948) 353.

³⁵ H. van Spanning, *De Christelijk Historische Unie. Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (Leiden 1988).

³⁶ A.C. de Gooyer ed., *Het beeld der vad'ren. Een documentaire over het leven van het protestants-christelijke volksdeel in de twintiger en dertiger jaren* (Utrecht 1964) en B. Van Kaam, *Parade der mannenbroeders. Protestants leven in Nederland 1918-1938* (Wageningen 1964).

³⁷ A. Amelink, *De gereformeerden* (Amsterdam 2001) 95-105.

³⁸ H. Post, *In strijd met de roeping der vrouw. De Staatkundig Gereformeerde Partij en het vrouwenkiesrecht* (Heerenveen 2009).

voorbeeld noemt. Van een bestudering van de archieven van de bond is het bij deze uitgave niet gekomen, wellicht omdat dit niet tot de kern van de studie behoorde.

Dan schreef politicologe Hella van de Velde in haar studie over vrouwen van de (politieke, EZ) partij wel over vrouwenorganisaties, maar hierin spelen de non-parlementaire organisaties een marginale rol daar zij niet tot het politieke ‘bedrijf’ gerekend worden.³⁹ Als het bij politieke vertegenwoordiging om de feitelijke representatie gaat, dan gaat dit voorbij aan de specifieke rol die de NCVB vervulde.

De mate van maatschappelijke en politieke betrokkenheid van de NCVB kan wellicht het best verklaard of betwist worden aan de hand van het werk van Hillie van de Streek over protestants-christelijke vrouwenbewegingen, al valt de periode waarover haar onderzoeken gaan (1900-1955) niet geheel binnen dit onderzoek. Wel benadrukt zij de bijzondere rol van de leidende vrouwen uit de kring rondom *Christelijk Vrouwenleven* en de NCVB.⁴⁰

Deze scriptie kan de lacunes die er binnen de geschiedschrijving van de NCVB bestaan aanvullen, al verschillende de onderzochte thema’s. Mieke Brak beschreef de theologische vraagstukken rond vrouw en openbaar optreden gedurende de eerste tien NCVB jaren, J. ter Punt beschreef de houding van de NCVB tegenover fascisme en nationaalsocialisme, en A.C. Westerhuis-Otten bestudeerde de NCVB tijdens de ‘tweede feministische golf’, waarbij de focus op de jaren zeventig en tachtig ligt.⁴¹ Een onderzoek over de periode 1945-1965 zou in deze opsomming de studie naar het functioneren van de NCVB kunnen completeren.

Gelukkig is een groot deel van het landelijk archief van de NCVB, met uitgegeven brochures, bestuurlijke administratie en vele kleinere archiefstukken over specifieke aandachtspunten, bewaard gebleven. Alle jaargangen van het eigen maandelijkse tijdschrift *De Christenvrouw* zijn tevens onderdeel van dit archief. Van de vele lokale NCVB-archieven mocht voor dit onderzoek dat van de afdeling Gouda worden ingezien, teneinde de doorwerking van landelijke adviezen en maatregelen in een lokale afdeling te onderzoeken. Verder is uit Amsterdam het notulenboek van

---

³⁹ H. van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994).

⁴⁰ H. van de Streek, ‘Uit de vernedering tot de verhooging. Christenvrouwen en de politiek van ARP en CHU, 1900-1955’, in: M. Cornelis e.a., *Vrome Vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996) 151-173., en H. van de Streek, ‘De Christenvrouwen (1880-1940): liefdadigheid, vrouwenbeweging en politiek’, in: J. de Bruijn ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 217-239.

⁴¹ Over de NCVB verschenen de volgende doctoraalscripties: M. Brak, *De NCVB: een onderzoek naar de theologische beargumentering van de kritiek van de NCVB op de vrouwenbeweging in de eerste jaren na haar oprichting* (Utrecht 1983), ATRIA, NED 7 1983-C, J. ter Punt, *Waar stond de NCVB? De houding van de Nederlandse Christenvrouwenbond tegenover fascisme en nationaalsocialisme 1933-1945* (Amsterdam 1991) ATRIA, NED 7 1991-C, en A.C. Westerhuis-Otten, *Het wegvallen van de vaders en de kaders: de NCVB tussen ontzuiling en de tweede feministische golf 1968-1988* (Utrecht 1993) ATRIA, NED 7 1993-C.

---

de vergadering van presidentes en secretaresses van haar zestien onderafdelingen in dit onderzoek opgenomen om te vergelijken in hoeverre de NCVB van een grote stad zich verhiel tot die van een kleine stad. Dit maakt echter geen hoofdonderdeel van het onderzoek uit, maar dient als ondersteuning van enkele deelvragen.

Om een antwoord te vinden op de hoofdvraag en de deelvragen zal er in Hoofdstuk 1 worden ingezoomd op het ontstaan van de NCVB en het theologisch en politiek debat dat eraan voorafging zodat het ontstaan van de bond in een grotere context kan worden geplaatst.

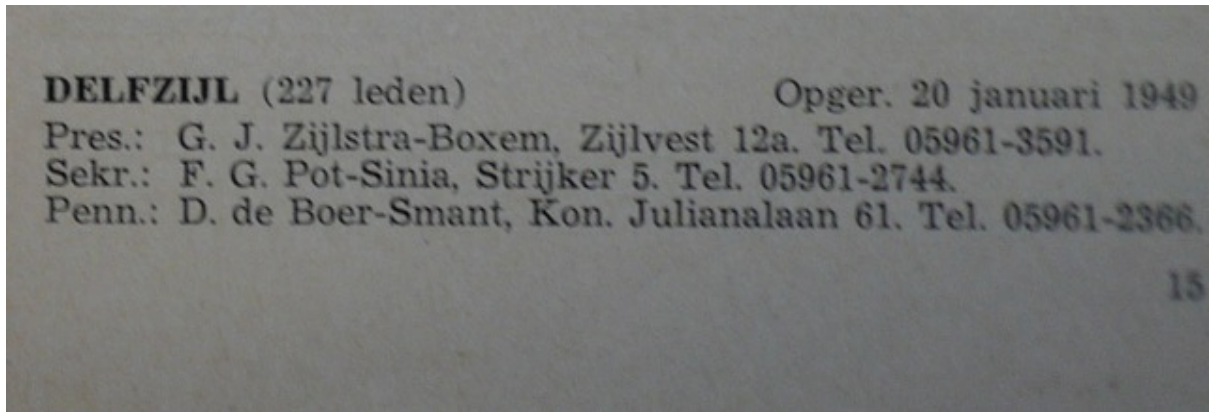
In hoofdstuk 2 wordt duidelijk hoe de NCVB in de eerste jaren van haar bestaan worstelde met zowel intern als extern geuite kritiek op het gevoerde beleid dat was gebaseerd op de statuten van de organisatie. Externe kritiek, die na verloop van tijd zou omslaan in waardering, vanwege de rol die de NCVB ging vervullen binnen de protestants-christelijke zuil.

In Hoofdstuk 3 worden twee thema's die in de jaren veertig speelden uitgediept waarbinnen de NCVB onderdeel van de maatschappelijke discussie over politieke ontwikkelingen zou worden. In dit hoofdstuk zal een antwoord gezocht worden op de vraag in hoeverre de NCVB trouw bleef aan de eigen statuten bij de deelname aan dit debat.

In Hoofdstuk 4 zal onderzocht worden of de hoofdbestuurlijke normen ook door de afdelingen werden nageleefd, en hoe de steeds groter wordende organisatie haar idealen intern trachtte vorm te geven. Daarbij zal aan de hand van voorbeelden worden nagegaan hoe de pogingen verliepen de bond te positioneren. De gebruikte methode daarbij is, om gebruik makend van zoveel mogelijk archiefmateriaal, artikelen in het bondsorgaan en brochures van de NCVB, een antwoord te vinden op de vraag welke rol de NCVB in de confessionele zuil kreeg of trachtte te verwerven.

Deze analyse zal alleen gebruik maken van het archief van het hoofdbestuur van de NCVB (1940-1965), van de afdeling Gouda van de NCVB (1937-1965) en dus niet van andere confessionele of niet confessionele vrouwenorganisaties. Er zal zoveel mogelijk getracht worden de vrouwen door middel van hun geschreven teksten zelf aan het woord te laten.

Het zou aardig zijn geweest door middel van interviews de mening van (oud) bestuursleden te inventariseren, maar vanwege de hoge ouderdom van de enkelen die nog leven is besloten het bij de schriftelijke weerslag te laten. Mijn eigen moeder (G.J. Zijlstra-Boxem 1927-2007), die van 1964-1970 presidente van de afdeling Delfzijl was heb ik jarenlang meditaties voor de opening van de afdelingsvergaderingen zien schrijven. Ze zijn helaas niet bewaard gebleven.

Jaarboekje NCVB 1968, 15.

“Van Sara in de tent naar de vrouw op het departement”, over een protestants-christelijke vrouwenbeweging.

HOOFDSTUK I

VAN EEN VROUWENVRAAGSTUK NAAR EEN POLITIEKE WERKELIJKHEID

Een politieke of een theologische kwestie?

Van de oudtestamentische Sara, de vrouw van aartsvader Abraham⁴² naar de vrouwenbeweging in de twintigste eeuw is een enorme stap. Toch gebruikte de Antirevolutionaire voorman I.A. Diepenhorst deze vergelijking bij zijn speech ter gelegenheid van de benoeming in februari 1953 van dr. Anna de Waal (1906-1981) tot staatssecretaris voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor de KVP.⁴³ Vermoedelijk haalde hij Sara aan om te benadrukken dat in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog veel vrouwen zich maar al te goed van hun nog immer bijzondere positie in de samenleving bewust waren. Maar daar kwam in de protestantse benadering nog iets bij. Vrouwen werden in die bijzondere positie eindelijk interessant voor de politiek.

We moeten voor wat betreft deze visie wel onderscheid maken tussen vrouwen die een sociaaldemocratisch of liberaal gedachtegoed aanhingen, en vrouwen die vanuit christelijk standpunt namens de confessionele partijen langzamerhand een plek verwierven binnen het openbaar bestuur. Al in de beginjaren van de eerste zogenaamde feministische golf (1880-1920)⁴⁴ tekende de grote diversiteit van deelname van vrouwen aan het openbare debat zich af.

De ruimte die protestantse vrouwen tot ver in de negentiende eeuw binnen hun kring in het openbare leven werd toebedeeld paste in een bredere protestants-christelijke mens- en maatschappijvisie. Deze was gestoeld op een ideologisch fundament waarin de positie van de vrouw in de Bijbel een belangrijk uitgangspunt was. De vorming van een protestants-christelijk zuil met partijen als de ARP (opgericht in 1879) en de CHU (opgericht in 1908) bracht leiders voort met een groot politiek en moreel gezag. Omdat zij naast politicus ook vaak theoloog waren, functioneerden

⁴² Het verhaal van Sara, de vrouw van aartsvader Abraham wordt beschreven in het oud-testamentische Bijbelboek Genesis 18. Sara betekent: vorstin, prinses, of voornaam vrouw. Dr. Anna de Waal was de eerste vrouw die een kabinetspost bekleedde. Bij haar beëdiging als staatssecretaris droeg koningin Juliana laarzen, omdat zij op het punt stond naar het overstroomde Zeeland af te reizen.

⁴³ H. Post, *In strijd met de roeping der vrouw* (Heerenveen 2009) 189.

⁴⁴ Streek, H.v.d., ‘Uit de verneederding tot verhooging’. Christenvrouwen en de politiek van ARP en CHU, 1900-1955, in: M. Cornelis e.a., *Vrome vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996) 151-173, aldaar 151.

zij op veel terreinen van het dagelijks leven als vormgevers van een naar protestants-christelijke normen gemodelleerde maatschappij.⁴⁵

Het Piëtisme en het Rationalisme van de negentiende eeuw hadden in hun ogen geleid tot een verregaand individualisme. De begrippen vrijheid en gelijkheid, en alle veranderingen die voortkwamen uit economische en sociale ontwikkelingen riepen om een standpuntbepaling van de leiders van de protestants christelijke stroming.⁴⁶ Toch was er sprake van een grote verscheidenheid in de manier waarop volgens deze voormannen de ideale maatschappij dan wel zou moeten worden ingericht. Mede als reactie op ontwikkelingen in de samenleving werd ook de rol van de vrouw daarin een deel van de oplossing van het probleem. Aan de hand van de denkbeelden van enkele voormannen kan dit duidelijker worden.

Abraham Kuyper en de positie van de vrouw

Als reactie op de in zijn ogen ongewenste individualistische tendensen die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw aftekenden ontwikkelde de gereformeerde voorman Abraham Kuyper⁴⁷ zijn antirevolutionaire maatschappijvisie. Hij verwachtte dat hiermee niet alleen politieke vraagstukken het hoofd geboden kon worden, maar ontwikkelde tevens een denkstelsel dat de gehele protestantse gemeenschap omvatte. Het stelsel dat hij ontwikkelde was gebaseerd op een richtinggevend ideologisch fundament waarbij zowel politiek, wetenschap als samenleving aan het gezag van God waren onderworpen. Kuyper sprak van een neocalvinistische wereldbeschouwing waarin calvinistische beginselen waren “gegoten in een vorm van onzen tijd”.⁴⁸ Binnen dit fundament was er sprake van een sterke ordening, ook wel ordinantie genoemd, waarbij het gezin als de belangrijkste peiler gezien en gewaardeerd werd.⁴⁹ Tegelijkertijd wees Kuyper hiermee eventuele feministische aspiraties die volgens hem gebaseerd waren op liberaal-radicalen en individualistische theorieën geheel van de hand. Het gezin werd door Kuyper als “de wondere

---

⁴⁵ Streek, *Vrome vrouwen*, 152.

⁴⁶ Schokking, J.C., *De vrouw in de Nederlandse politiek. Emancipatie tot actief burgerschap* (Assen, 1958) 14.

⁴⁷ Abraham Kuyper (1837-1920), theoloog, journalist en staatsman. Oprichter van de eerste politieke partij van Nederland in 1879, de Antirevolutionaire partij, en stichter van de gereformeerde Vrije Universiteit (1880).

⁴⁸ Post, H., *In strijd met de roeping der vrouw. De Staatkundig Gereformeerde Partij en het vrouwenkiesrecht* (Heerenveen 2009) 71.

⁴⁹ Bruijn, J. de, ‘Partij of beginsel?’, in: Idem ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijke leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 37.

schepping Gods” beschouwd, en was daarmee onderdeel van een aan God ontleende interne ordening en soevereiniteit.⁵⁰

De plaats die de vrouw binnen deze ordening zou moeten innemen werd door hem verwoord in zijn *Eerepositie der vrouw* (1914).⁵¹ In deze artikelenbundel nam Kuyper stelling tegen een publieke rol van de vrouw, met uitzondering van weduwen (in de functie van gezinshoofd). Ook voor vrouwen die als diacones in hun levensonderhoud voorzagen kon hij begrip opbrengen. Deze standpunten zagen enkele jaren later hun weerslag in het beginselprogramma van de Antirevolutionaire partij van 1916 en werden breed gedragen door de antirevolutionaire aanhang. Dat de invloed van voormannen als Kuyper groot was, kan blijken uit het adres dat 43.342 vrouwen in 1917 bij de Tweede Kamer indienden, waarin zij verklaarden “overtuigd te zijn dat toekennen van het kiesrecht in strijd is met haar christelijke roeping, en dat het gezinsleven, en mitsdien de natie, er de grootste schade door zou lijden”.⁵² Hoewel Kuyper dus pleitte voor een neocalvinistische wereldbeschouwing waarin denken en handelen in “rapport met de tijd” werden gebracht, gold dat wat Kuyper betrof echter niet voor de positie van de vrouw. Abraham Kuyper was niet de enige gereformeerde voorman die zich met de positie van de vrouw tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw bezighield.

Herman Bavinck en de positie van de vrouw

De gereformeerde dogmaticus Herman Bavinck (1854-1921) had ten aanzien van de plaats die de vrouw in de samenleving diende te krijgen een andere mening dan Abraham Kuyper.⁵³ De theologische stroming van het *modernisme* had op hem een grote invloed, zoals duidelijk zou worden bij zijn standpuntbepaling in de vrouwenkwestie. Hij was een van de senatoren die in 1919 daarin een uitzonderingspositie binnen de Antirevolutionaire partij innam. Bavinck, evenals Kuyper neocalvinist, verklaarde niet tegen het vrouwenkiesrecht te zijn juist “omdat mannen en vrouwen van elkaar verschillen, en de Schrift het niet verbiedt”. Zijn motief gold “de veranderde positie van de vrouw in de moderne maatschappij en de consequenties die de politiek daaraan zou moeten verbinden.”⁵⁴

---

⁵⁰ Streek, H. van de, ‘Uit vernedering tot verhooging. Christenvrouwen en de politiek van ARP en CHU, 1900-1955’, in: M. Cornelis e.a., *Vrome Vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996) 151-173, aldaar 156.

⁵¹ In dit boekje zijn de artikelen die van zijn hand over dit onderwerp in De Standaard waren verschenen gebundeld.

⁵² Velde, Vrouwen van de partij, 14, en Schokking, De vrouw in de Nederlandse politiek, 30.

⁵³ Master werkstuk van mijn hand in de collegeserie *Bavinck en de moderniteit*, gegeven aan de VU, 2013.

⁵⁴ Bavinck, H., *De vrouw in de hedendaagse maatschappij* (Amsterdam 1918) 19.

Enkele jaren voor het uitkomen van *De vrouw in de hedendaagse maatschappij* (1918) had Bavinck zich al op een andere wijze met de maatschappelijke rol van de vrouw in het licht van de gereformeerde geloofstraditie beziggehouden. In 1908 schreef hij *Het Christelijk Huisgezin*, waarin hij de vrouw beschreef als de vervolmaking van de mens Adam, waarbij man en vrouw tot een eenheid verenigd werden, elk met hun karakter en natuur en hun eigen taak.⁵⁵ Tien jaar later kwam hij er in zijn nieuwe publicatie op terug.

“De waardering der vrouw hangt met de gedachte over haar oorsprong saam, en is dus in haar diepsten grond religieus van aard”, schreef hij in zijn eerste hoofdstuk van *De vrouw in de hedendaagse maatschappij*.⁵⁶ Maar: “Het Christendom is zeker geen politieke en ook geen sociale hervorming geweest. Het trachtte dus ook geen verandering aan te brengen in de verhoudingen die toen naar recht en gewoonte tussen man en vrouw bestonden.”⁵⁷ Bavinck vervolgde: “Het is tevens een religieus ethische kwestie (wat verwijst naar Gods bestel) dat zijn grenzen en perken kent.”⁵⁸ Bavinck vond de vrouwenkwestie dus “een veelzijdig vraagstuk, een fenomeen dat diep ingrijpt in het sociale leven, het wezen en de toekomst van het huisgezin.” Hij vergrootte het kader waarin de vrouw een rol speelde en plaatste problemen waarvoor hij zich als Kamerlid gesteld zag daarmee in een breder perspectief. Want, vond hij, “het vraagstuk is nog breder dan de emancipatoire en ethische elementen die eraan kleven. Het (vrouwenvraagstuk, E.Z.) heeft ook sociale, economische en staatkundige componenten en dan beoordelen we de rol die de vrouw in de kerk zou moeten hebben daar nog niet bij.”

De publicatie *De vrouw in de hedendaagse maatschappij* (1918) valt dus tevens te zien als een reactie van Bavinck op het door Kuyper voorgestelde ideaal. Bavinck zette een stap verder dan Kuyper, die aparte gremia voor de vrouw voor ogen stond “zodat het verdringen van de man geen plaats zou hebben.”⁵⁹ Ten slotte moet deze bundel als een stemverklaring bij de initiatiefwet tot instelling van het actief vrouwenkiesrecht van de vrijzinnig- democraat H.P. Marchant in september 1918 worden gezien. Bij deze stemverklaring klonk de eigen verantwoordelijkheid die Bavinck op dat moment droeg sterk door. “Wee den staatsman die de teekenen des tijds niet verstaat. Onder die teekenen des tijds neemt de vrouwenbeweging niet de laatste plaats in.”⁶⁰ “De positie die de vrouw in de maatschappij inneemt kan als maatstaf gelden voor de vooruitgang van de beschaving.

---

⁵⁵ Bavinck, H., *Het Christelijk Huisgezin* (Amsterdam 1908) 20.

⁵⁶ Bavinck, *De vrouw*, 25.

⁵⁷ *Ibidem*, 27.

⁵⁸ Wellicht is dit een verwijzing naar zowel Kuyper (om hem bij te vallen) als naar Aletta Jacobs (om duidelijk te maken dat de ethische component in haar bundeltje Vrouwenkiesrecht ontbrak).

⁵⁹ Kuyper, A., *De Eerepositie der vrouw* (Amsterdam 1914) 68.

⁶⁰ Bavinck, *De vrouw*, 186.

Het bewustzijn is niet te stuiten, wat historisch verklaarbaar is, maar wat gevaar van egoïsme en individualisme met zich meebrengt. We kunnen het historische proces leiden, maar het niet keren: de ziel van de vrouw is ontwaakt.”⁶¹

Bavinck deelde zijn visie op de rol van de vrouw met de protestants christelijke politici J.R. Slotemaker de Bruïne (Hervormd theoloog en later voorzitter van de Christelijk Historisch Unie) en hervormd predikant en Tweede Kamerlid J. Th. de Visser.⁶²

Zij realiseerden zich dat de tijden veranderd waren, en probeerden vanuit een modernistische Bijbelopvatting de nieuwe culturele uitdagingen een hoofd te bieden.⁶³ Wat hierbij opvalt is de verzoenende houding die uit deze ideeën sprak. Voor de protestantse vrouwenbeweging, en in het bijzonder de Nederlandse Christen vrouwenbond, zouden juist deze ideeën van groot belang blijken.

Invoering van het vrouwenkiesrecht, voor de ARP een theoretisch probleem?

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 konden vrouwen voor het eerst kandidaat gesteld worden, maar zelf stemmen mochten zij nog niet. Het lukte Suze Groeneweg om op 3 juli namens de SDAP in de Kamer te komen, een gebeurtenis die niet onopgemerkt bleef, al was het alleen maar door de aanpassingen die voor haar in het parlementgebouw werden gerealiseerd. Maar bij de ARP was men nog lang niet zover. Toen in 1919 ook het (verplicht) actief kiesrecht was geregeld moest de partij zich in allerlei bochten wringen om de vrouwen uit eigen kring er nu van te overtuigen dat stemmen “geen zonde was”.⁶⁴ Daarbij werd een principiële punt blootgelegd: niet stemmen zou bij deze wet indruisen tegen de gehoorzaamheid aan het gezag, en daarbij ook de positie van de ARP verzwakken. Als alle ARP-vrouwen hun stem zouden gebruiken, kon de partij met al deze stemmen deze kieswet wellicht weer tenietdoen.⁶⁵ Zover kwam het niet, maar van het passief kiesrecht zouden de ARP vrouwen geen gebruik kunnen maken. De Onderzoekscommissie Idenburg kwam namelijk na consultatie van (mannelijke) voor en tegenstanders met de aanbeveling dat de ARP zich had te onthouden van het kandideren van vrouwen, “omdat God de vrouw in het algemeen een andere taak heeft aangewezen dan haar door toepassing van het politieke passieve kiesrecht zou

⁶¹ Ibidem, 78.

⁶² Streek, *Uit de vernedering*, 157.

⁶³ Modernisme in de theologie is een kerkelijke negentiende-eeuwse stroming waarbij theologen onder andere de bijbelse boodschap trachtten te verzoenen met de moderne cultuur.

⁶⁴ Streek, H. van de, ‘Stemmen is geen zonde, politieke participatie van vrouwen in de ARP 1919-1953’, in: *Utrechtse Cahiers*, 9 (Utrecht 1988) 1-15.

⁶⁵ H.S.S. Kuyper, ‘De antirevolutionaire vrouw en het staatkundig leven’, in: H. Colijn e.a., *Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde Anti-Revolutionaire Partij 1878-1928*, in opdracht van de dr. A. Kuyper-Stichting (Kampen 1928) 355.

worden toegedacht.” Dit voorstel werd door de deputatenvergadering niet overgenomen, maar omdat men het niet over de kwestie eens kon worden, bleef in feite de afwijzing van het passief vrouwenkiesrecht van kracht.⁶⁶ Pas in 1949 zou dit officiële partijstandpunt worden herzien na voordracht van de Commissie Donner.⁶⁷

Het vrouwenkiesrecht en de Christelijk Historische Unie.

Binnen de Christelijk Historische Unie leek het actief kiesrecht van vrouwen op minder afwijzing te stuiten. CHU voorman en Tweede- Kamerlid Jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman zei er in 1916 over: “Zekerlijk kan men bij menige vrouw qualiteiten aantreffen die haar niet geschikt maken om een zelfstandig en verstandig oordeel te vellen over staatkundige aangelegenheden, iets dat tot bepaling van iemands stem nodig is. Maar precies hetzelfde kan men zeggen van tal van mannen”.⁶⁸ Het bleef bij deze theoretische benadering, want een daadwerkelijke intrede en bemoeienis van vrouwen in de mannenwereld zou vrouwen zoveel tijd kosten dat de huishoudelijke- en moedertaken veronachtzaamd zouden worden.⁶⁹ De Savornin Lohman vervolgde: “dat de stille, soms onbewuste invloed dien de vrouw op den man kan uitoefenen voorkomen moet worden. En een leeftijdsgrens helpt ook niet, omdat “er mannen zijn die op alle leeftijden de vrouwen charmant en beminnelijk vinden.”⁷⁰ Sommige Kamerleden concludeerden dat Lohman te oud was en dus ook niet meer serieus genomen diende te worden.

Dr. J. Th. de Visser, een van de oprichters van de CHU en medestander van Bavinck, concludeerde in zijn artikel *Christus en de vrouw* uit 1921 “dat de vrouw op het terrein van het openbare leven met een specifiek vrouwelijke ingetogenheid en vrouwelijke energie deel kan nemen, en zo een zegen voor de samenleving, de staat en ook voor haar gezin kan zijn.”⁷¹ Maar ondanks deze voor vrouwen hoopvolle woorden bleef nog vele jaren de algemene tendens ook binnen de CHU er een van ongemakkelijkheid, omdat “politiek toch iets voor mannen is waar vrouwen zich niet mee dienen te bemoeien”. De vrouw volgde doorgaans de man in zijn politieke

⁶⁶ Streek, ‘De christenvrouwen (1880-1940): liefdadigheid, vrouwenbeweging en politiek’, in: J. de Bruijn ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 217-240, aldaar 233,234; J. C. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*, 165-167; H.L.J. van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 15-16.

⁶⁷ Post, *In strijd*, 125.

⁶⁸ Velde, *Vrouwen van de partij*, 45.

⁶⁹ Ibidem, 45.

⁷⁰ Handelingen der Staten-Generaal 1916-1917, Tweede Kamer, 546.

⁷¹ Visser, J.Th., ‘Christus en de vrouw’, *Stemmen des tijds* (mei 1921) 223.

keuze, al moet er onderscheid worden gemaakt tussen de situatie in de stad en die op het platteland.⁷²

Bewustwording van de protestants-christelijke vrouw

De politieke standpuntbepaling in 1917 en 1919 rond de toekenning van het vrouwenkiesrecht kwam niet uit het niets. Ze was een reactie op een beweging die al sinds het midden van de negentiende eeuw op nationaal alsook internationaal niveau de gelijkberechtiging van vrouwen nastreefde. De Engelse John Stuart Mill inspireerde met zijn *Subjection of Women* (1869) in liberale kring het denken over de rol van de vrouw in de samenleving.⁷³ De oorsprong van het ‘christelijk feminisme’ lag bij onder anderen Betsy Groen van Prinsterer, die met vrouwen uit de kring van het Réveil een maatschappelijk bewustwordingsproces doormaakte dat ook gevolgen had voor de positionering van de vrouw in de samenleving. Omdat op beroepsarbeid voor getrouwde vrouwen een taboe lag hielden dames uit de gegoede stand zich bezig met diverse vormen van liefdadigheid en sociaal werk. Getrouwde vrouwen konden zich verdienstelijk maken in het christelijk verenigingswerk ten behoeve van armen en zieken, in bestuurswerk in tehuizen voor wezen en ‘gevallen’ vrouwen, de drankbestrijding en ten slotte de zorg voor arme meisjes in de daartoe opgerichte naai-, brei- en bewaarscholen.⁷⁴ Nazaten van deze groep stonden, samen met de liberale historica Johanna Naber (1859-1941)⁷⁵ aan de wieg van een zich snel ontwikkelende feminisering door de *Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn*. Rond de eeuwwisseling was er een bundeling van krachten tussen liberale, socialistische en christelijke vrouwengroeperingen. Deze periode tussen ruwweg 1880 en 1920 geldt als de eerste feministische golf, waarin vrouwen zich sterk maakten voor een grotere invloed op maatschappelijk en politieke terrein.⁷⁶ Bij het eerste Christelijk Sociaal Congres dat de ARP in 1891 organiseerde werd dan ook ruimte gemaakt voor een speciale vergadering voor vrouwen aan het congres te binden. Reden hiervoor was ook dat de oplossing van de sociale kwestie werd gezien als een vraagstuk waarin de vrouw een speciale rol kon vervullen als natuurlijk opvoedster binnen het gezin.

⁷² Schokking interviewde begin 1955 alle (352, waaronder 25 CHU vrouwen. De AR kende nog geen vrouwen in het openbaar bestuur) vrouwelijke raads- en Statenleden. De antwoorden verwoordden dus de vrouwelijke indruk van de houding van mannelijke collega’s.

⁷³ Post, *In strijd*, 41.

⁷⁴ Velde, H. van de, *Vrouwen van de partij*, 17.

⁷⁵ Wilhelmina Antoinette Naber was schrijfster van talrijke feministische artikelen en historica. Tussen 1917 en 1922 was ze presidente van de Nationale Vrouwenraad. Het oprichten van afzonderlijke vrouwenorganisaties zou na het toekennen van het vrouwenkiesrecht niet meer nagestreefd moeten worden.

⁷⁶ Streek, ‘Uit de vernedering’, 151.

De eisen die de liberale en socialistische vrouwenbeweging uitte, zoals gelijkberechtiging voor man en vrouw, beroepsarbeid voor vrouwen en het vrouwenkiesrecht werden door de christelijke vrouwen nog allerminst gedeeld. Wat daarbij ook in het oog sprong was de organisatorische voorsprong die de niet christelijke vrouwenbeweging kenmerkte.

Toch raakten ook protestantse vrouwen zich bewust van de ondergeschikte positie waarin de vrouw zich moest voegen. De schrijfster Johanna Breevoort (1869-1942)⁷⁷ had in het literaire *Ons Tijdschrift* in 1903 een lans gebroken voor de erkenning van een maatschappelijke rol van de vrouw. Haar poging om in 1905 een Christelijke Vrouwenbond op te richten, “zodat de christenvrouwen zich niet onder de ‘vaan des ongeloofs’ hoefden scharen” strandde op weerstand in de eigen gereformeerde kring.⁷⁸ Dat die weerstand onder brede lagen van de christenvrouwen voorkwam bleek uit het al eerder genoemde adres dat meer dan 40.000 vrouwen in 1917 aan het parlement richtten. Wellicht zag juist in 1917, mede door de inspanningen van Johanna Breevoort een christelijk vrouwentijdschrift: *Christelijk Vrouwenleven* het licht, waarbij Henriëtte S.S. Kuyper, de dochter van de grote voorman, een van de medewerksters was.⁷⁹ En van de hand van Johanna Breevoort verscheen, net als Bavincks boek ook in 1918, het werk *De vrouw vrijgemaakt door de Zoon des menschen*. “Een bevrijdend stimulerend boek” vond mevrouw Diemer-Lindeboom in haar terugblik op deze periode in 1980.⁸⁰

Maar een bond waarbinnen de christelijk vrouwen hun “gevoelens kunnen geven en zich konden samenbinden” ontbrak nog. Volgens mevrouw A.C. Diepenhorst-de Gaay Fortman, “was de christenvrouw hierin nog achterwege gebleven. Links is ons ver vooruit met haar organisatie en ook Rome heeft haar vrouwenbond.”⁸¹ Het gemis van een eigen organisatie werd niet voor niets in het najaar van 1918 opgemerkt. De socialistische leider P.J. Troelstra kondigde in november de proletarische revolutie aan. De poging liep op niks uit, mede omdat velen op het Haagse Malieveld de jonge koningin Wilhelmina trouw bewezen. Daar hadden sommige christenvrouwen ook graag als organisatie willen zijn, getuige de woorden van mevrouw Diepenhorst in de brochure van 1921: “dit was het verdriet van de christenvrouwen in die dagen dat zij geen bewijs van afhankelijkheid aan haar trouwe Vorstin konden zenden”.⁸² Professor P.A. Diepenhorst ried vervolgens zijn

⁷⁷ Pseudoniem van M.G. Bakhuizen-Michiels. Schrijfster van christelijke romans en journaliste.

⁷⁸ H. van de Streek, ‘De christenvrouwen (1880-1940): liefdadigheid, vrouwenbeweging en politiek’, in: J. de Bruijn ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 217-239, aldaar 225.

⁷⁹ *Christelijk Vrouwenleven* kwam uit van januari 1917- juni 1943.

⁸⁰ Diemer-Lindeboom, F.T., ‘Honderd jaar ARP en de vrouw’, in: C. Bremmer ed., *ARP, personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij* (Franeker 1980) 172-198, aldaar 178.

⁸¹ A.C. Diepenhorst-de Gaay Fortman, *Christelijk Vrouwenleven*, december 1918, 356.

⁸² A.C. Diepenhorst-de Gaay Fortman, *Wat wil de Nederlandsche Christen-Vrouwenbond?* (Rotterdam 1921) 6.

---

echtgenote aan om zich te manifesteren op het Tweede Sociaal Christelijk Congres in maart 1919. In de voordrachten die daar door het congresbestuur georganiseerd werden werd de rol van de vrouw inderdaad in: “Lezingen over het publieke leven”, ‘De vrouw in dienst der barmhartigheid” en De vrouw in het gezinsleven”, van meerdere kanten belicht.⁸³ “Dit korte woord moest vooraf gaan ten einde de beteekenis en het streven van den Nederlandschen Christen- Vrouwenbond, waarop in de volgende bladzijden nader gewezen wordt, in het juiste daglicht te stellen,” meldde Diepenhorst alvorens terug te blikken op die eerste NCVB jaren. Daarom dit uitgebreide exposé, dat indien in 1948 van belang, dat zeker in 2014 zal zijn.

---

⁸³ A. C. Diepenhorst-de Gaay Fortman, *Wat wil de NCVB*, 7.

HOOFDSTUK II

DE NEDERLANDSE CHRISTENVROUWENBOND, EEN OECUMENISCH STREVEN

De redactie van *Christelijk Vrouwenleven* besloot om met de vrouwen die aanwezig waren op het Tweede Christelijk Sociaal Congres van 1919 plannen te maken om het hierbij niet te laten. Dat niet alleen het congres maar ook de politieke ontwikkelingen aanzet gaven tot voortzetting van een georganiseerd verband, lezen we in een brochure uit 1921:

“Was het aan de ééne zijde het verlangen in een georganiseerd verband naar buiten te kunnen optreden, dat aanleiding gaf tot oprichting van den Vrouwenbond, nog een tweede oorzaak kwam daarbij, n.l. de aanneming van de Wet, die aan de vrouw het stembiljet bezorgde. De christenvrouw in doorsneê moge zich nooit drukgemaakt hebben om het kiesrecht te verwerven, eensgezind was men allermint in deze zaak. Daar waren er, die eenige jaren geleden meededen aan een protest tegen vrouwenkiesrecht. Daar waren er ook, die niet meededen, vrezende de verwarring, die het zou stichten, terwijl weer een derde, kleinere groep wél voor het vrouwenkiesrecht voelde. Toen de vrouwen zeker wisten, dat het er komen zou, viel alles weg, wat tevoren scheiding maakte. Méér nog, er kwam vanzelf een band, want allen gevoelden nu, dat zij berekend moesten zijn voor haar nieuwe taak. Allerlei vraagstukken begonnen allengs haar aandacht te trekken”.⁸⁴

Er sprak een zekere volgzaamheid uit deze woorden, en nog weinig van de strijdbaarheid die hun socialistische zusters aan de dag legden. Maar het congres bleek wel als motor te fungeren voor een nieuw christelijk elan. Tijdens de afzonderlijk georganiseerde vrouwenvergadering, die werd voorgezeten door mevrouw M.M. Havelaar-van Beeck Calkoen ontstonden plannen om “zich als vrouwen van gelovig protestantsen huize” te organiseren, plannen die mede werden gesteund door de dames Diepenhorst, Breevoort en Van Hoogstraten.⁸⁵ Op vrijdag 21 juni kwam het comité in Amsterdam bij elkaar om gevolg te geven aan de wens van het congres, namelijk, om een organisatie te vormen waar de protestants christelijk vrouw kon worden voorgelicht ten aanzien van maatschappelijke vraagstukken. Zo vroeg men Frida Katz⁸⁶ vanwege haar sociale contacten (dus nog niet vanwege haar juridische kennis) en mejuffrouw Van der Elst als diaconesse. Over de

⁸⁴ Diepenhorst, *Wat wil*, 7.

⁸⁵ Echtgenotes van vooraanstaande christen-politici en theologen.

⁸⁶ Frida Katz (1885-1963), juriste en plaatsvervangend griffier in Amsterdam, zou in 1922 eerste vrouwelijke lid voor de Christelijk Historische Unie in de Tweede Kamer worden en vanaf de oprichting van de NCVB lid van het hoofdbestuur van die bond. Ze huwde later met baron C.W.F. Mackay, zoon van het vroegere Tweede Kamerlid voor de ARP. In 1946 volgde freule Wttewaall van Stoetwegen haar op in de kamer.

toetreding van Johanna Naber werd druk gediscussieerd, maar de beslissing werd tot het najaarscongres aangehouden.⁸⁷

Voortvarend werd de grondslag voor de nieuwe organisatie geformuleerd: “Leden zijn zij die Christus’ koningschap alom erkennen [en, E.Z.]bij het licht van de heilige Schrift als Gods woord de oplossing der maatschappelijke vraagstukken zoeken”. Als doel stelden de aanwezigen: “Voorlichting van de vrouw ten opzichte van sociale kwesties”. Het merendeel van de vergadering wil hier lezen, zo staat er, “sociale *en* politieke kwesties”, maar men besloot hierover eerst de mening van het najaarscongres af te wachten.⁸⁸

Op 1 oktober 1919 werd ter voorbereiding op een eerste jaarvergadering de Nederlandse Christen-Vrouwenbond (NCVB) opgericht in Amsterdam, in een bestuursvergadering die geleid werd door mevrouw M.M. Havelaar-van Beeck Calkoen. Herman Bavinck en Frida Katz voerden tijdens deze oprichtingsvergadering het woord.⁸⁹

Alle leden die begin 1919 het Christelijk Sociaal Congres hadden bijgewoond, te weten: de bestuursleden van Union Zusterhulp, de Diaconessenschool, de Nederlandsche meisjesbond, de Vereeniging tot verhooging van het zedelijk bewustzijn en 3 redactrices van het tijdschrift *Christelijk Vrouwenleven* kregen de conceptstatuten opgestuurd die op de eerste NCVB jaarvergadering van 27 oktober 1920 werden goedgekeurd. “Alle Christenvrouwen, zonder onderscheid moesten zich in de NCVB kunnen herkennen.”⁹⁰ De belangrijkste bestuursfuncties werden dan ook eerlijk onder zowel ARP als CHU aanhangsters verdeeld, wat in de praktijk betekende dat zowel gereformeerde als hervormde vrouwen bestuurslid waren. Henriëtte Kuyper (ARP) maakte deel uit van het eerste bestuur, maar ook Frida Katz, het latere eerste vrouwelijke Kamerlid voor de CHU.⁹¹ Ondanks de intense wens tot samenwerking bleef de politieke voorkeur duidelijk in de manier van publiceren. De vrouwen van ARP huize bleven schrijven in *Christelijk Vrouwenleven*, of in *De Standaard*, terwijl de NCVB nu zelf ook een orgaan had dat steeds meer lezers bereikte: *De Christenvrouw*.⁹² Ook betrokken bij de oprichting van de NCVB was Gezina van der Molen, die door haar wetenschappelijke carrière bekendheid genoot en in *Christelijk Vrouwenleven* publiceerde.⁹³

---

⁸⁷ Ze werd uiteindelijk geen lid van het hoofdbestuur.

⁸⁸ *Notulen* van de vergadering van het voorbereidend comité, 21 juni 1919. ATRIA archief NCVB inv.nr. 100.

⁸⁹ Bavinck gaf een inleiding over Sociale Studie en Katz over De Rechtspositie der Nederlandsche Vrouw.

⁹⁰ Diepenhorst, *Wat wil*, 21.

⁹¹ Henriëtte Sophia Suzanna Kuyper (1870-1932) was een van de dochters van Abraham Kuyper. Ze schreef o.a. in een eigen rubriek in *De Standaard*, de gereformeerde krant die haar vader in 1872 had opgericht.

⁹² *De Christenvrouw* verscheen van 1921-1969.

⁹³ Gezina H.J. van der Molen (1892-1978) studeerde rechten en promoveerde in 1937 als eerste vrouw aan de Vrije Universiteit. Zij bleef altijd enigszins controversieel omdat ze nooit trouwde maar met haar vriendin samenwoonde.

Dat de dames zoveel tijd en aandacht aan de NCVB konden schenken was mede te danken aan het feit dat ze zonder uitzondering tot de gegoede stand behoorden, en thuis personeel hadden, en/of vrijgezellin bleven. Verder waren ze allemaal hoog opgeleid en hadden goede contacten binnen de leidende elite van de christelijke partijen, ofwel de protestantse zuil. Ze waren er zelf immers deels uit afkomstig. Freule Wttewaall van Stoetwegen zou in een terugblik op de eerste decennia van de bond hierover opmerken “dat de bond wel wat elitair was.” Zij moet hier de hoofdbestuurleden hebben bedoeld, want de bond als geheel was, en had zeker niet ten doel een bond voor hoogopgeleide en elitaire vrouwen te worden.

Grondslag en doel

“Wij leven in een tijd, waarin de vrouwen wakker worden, en vragen om voorlichting en ontwikkeling. De bond wil alle Christenvrouwen, zonder onderscheid, vereenigen en door lezingen, cursussen, inlichtingendienst bij beroepskeus enz. helpen en voorlichten.”

Grondslag en doel

De Vereniging stelt zich op de grondslag, dat Christus Koningschap alom moet worden erkend en de oplossing der maatschappelijke vraagstukken bij het licht van de Heilige Schrift als Gods Woord moet worden gezocht. De vereniging bedoelt hoofdzakelijk: voorlichting van de vrouw betreffende maatschappelijke en staatkundige vraagstukken in overeenstemming met de grondslag. (1923)

Bovendien wil zij, telkens wanneer zulks nodig blijkt, optreden naar buiten ter verdediging en bevestiging van de Christelijke grondslagen van ons volksbestaan. (1950)

“Allerminst wil de bond een politiek lichaam zijn”, schreef mevrouw Diepenhorst in de eerste grote brochure van 1921. “Voorlichting van maatschappelijke vraagstukken”, en de aanwezigen bij de oprichtingsvergadering hadden hierbij: “en staatkundige” gevoegd. Uitdrukkelijk sprak de vergadering hierbij uit, dat de Bond niet bedoelt een politiek lichaam te zijn en zich van actuele politiek zal onthouden”.⁹⁴ Politieke voorlichting werd overgelaten aan de kiesverenigingen, “maar die zouden er wel meer aandacht aan mogen schenken”, schreef mevrouw Diepenhorst als reactie op de suggestie van critici om zich bij bestaande kiesverenigingen aan te sluiten.⁹⁵ Mevrouw Diepenhorst vermeldde nog dankbaar dat de jonge Bond zoveel steun had ondervonden van leiders “in onze kring”, zij doelde hiermee op de (ARP en CHU) politici Slotemaker de Bruïne, Bavinck en De Visser, “die ondanks hun drukke werkzaamheden tijd vonden in spreekbeurt en geschrift de zo zeer gewenste voorlichting te geven. Dit heeft medegewerkt de samenwerking der leden over politieke en kerkmuren heen te bevorderen”.

⁹⁴ Diepenhorst-de Gaay Fortman, A.C. en F. Mackay, *Na 30 jaren* (Amsterdam 1949) 5.

⁹⁵ Diepenhorst-de Gaay Fortman, A.C., *Wat wil de Nederlansche Christen-Vrouwenbond?* (Rotterdam 1921) 6.

Van groot belang waren daarom de jaarlijkse Algemene Vergaderingen, waar die beste sprekers uitgenodigd konden worden, omdat zij vaak boven het budget van de afzonderlijke afdelingen lagen. De lezingen die daar werden aangeboden: ‘Het Koningschap van Christus’, ‘De Volkenbond’, ‘Misdad en misdadiger’, ‘Het Nijverheidsonderwijs’ en de ‘Zedelijkheidswetten’ lagen dus op een zeer divers terrein. Er werd een begin gemaakt met het ontwikkelen van brochures, met als onderwerp ‘De NCVB’, ‘Huwelijkswetgeving’, ‘Het socialisme’, soms in de vorm van een serie.⁹⁶ Ook hier is de diversiteit van de aangeboden literatuur treffend.

In het vervolg van het boekje van Diepenhorst uit 1921 kwamen verschillende vraagstukken aan de orde die ook op de vergaderingen door middel van sprekers en als artikel in het orgaan van de NCVB (*De Christenvrouw*) verschenen.⁹⁷ ‘Moederschapszorg’ was zo’n onderwerp, waarop Frida Katz er een aparte brochure aan wijdde.⁹⁸ Tevens de onderwerpen: ‘Beroepskeuze’, het oprichten van een Huisvrouwen- en Dienstbodenvereniging en samenwerking met andere vrouwenverenigingen teneinde sterker te staan bij een gezamenlijk optreden tegen misstanden in de samenleving.

Van enkele afdelingen stonden op de sprekerslijst: ‘De positie der vrouwen in de heedendaagse maatschappij’ (spreker n.b.), ‘Het socialisme’ (door K. Brouwer), ‘Ontwikkeling in het leven der vrouw’ (door H. Bavinck), ‘Het communisme’ (door J.R. Slotemaker de Bruïne), ‘De vrouw en de arbeidswetgeving’ (door J. Schouten), ‘Vakvereniging en klassenstrijd’ (door J.R. Slotemaker de Bruïne), ‘Gezinsloos’ (door I.A. Diepenhorst) en ‘Het recht van werkstaking’ (door J. Schokking).⁹⁹

De NCVB richtte Commissies in die zich bezighielden met voorlichting op staatkundig gebied, bijvoorbeeld ‘Huwelijkswetgeving’ en ‘De arbeid der gehuwde ambtenares’. Deze onderwerpen zouden overigens nog jaren tot politieke controverse leiden.

Externe kritiek

Soms richtte de NCVB zich direct tot de overheid in zogeheten ‘adressen’ maar men waakte ervoor om niet op het terrein van politieke partijen te belanden. Toch bleef er steeds een zekere spanning bestaan tussen de grote christelijke politieke partijen en de NCVB. Het waren juist de vrouwen die

---

⁹⁶ Mevrouw J.A. Bavinck-Schippers (echtgenote van H. Bavinck) schreef samen met A.C. Diepenhorst-de Gaay Fortman een deel uit de serie *Christendom en vrouwenbeweging*.

⁹⁷ *De Christenvrouw* verscheen meteen na oprichting van de NCVB. Belangrijke redactieleden waren de dames Havelaar, Westerbrink, Katz, Diepenhorst en Wttewaall van Stoetwegen. Ondanks papierschaarste en bedreiging van de kant van de bezetter kwam het blad ook in de jaren 40-45 nog uit.

⁹⁸ Katz, C.F., *Moederschapszorg* (Rotterdam 1921).

⁹⁹ Diepenhorst, *Wat wil de NCVB*, 22. Alle sprekers waren vooraanstaande politici uit zowel ARP als CHU kring en voorstander van het vrouwenkiesrecht.

actief waren binnen de besturen van de NCVB die ook aandrongen op meer invloed binnen ARP en CHU en daarover in het vrouwentijdschrift *Christelijk Vrouwenleven* publiceerden. Deze ‘voorvrouwen’ waren vaak gerelateerd aan enkele vooruitstrevende ‘voormannen’ van die partijen, als echtgenote of als dochter. Ze legden evenals die voormannen in hun publicaties de nadruk op de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Zo hadden zij kritiek op de samenstelling van de Commissie Idenburg die het passief kiesrecht in de ARP bestudeerde, waarin geen enkele vrouw zitting had. “Had er maar een man die het gedachtegoed van Bavinck vertolkte deelgenomen”, verzuchte mevrouw Diepenhorst, maar Bavinck was juist in 1921 gestorven, wat als groot verlies werd beschouwd.¹⁰⁰ De ARP pakte de situatie rond de vrouwenparticipatie ook niet handig aan. Er bleven maar discussies over het stemrecht gevoerd worden, de houding van de kiesverenigingen was zeker niet eenduidig en het partijbestuur gaf geen duidelijke koers aan. Maar de gelijkheid van man en vrouw die binnen de liberale en socialistische vrouwenbeweging werd gepropageerd ging de ‘voorvrouwen’ van de NCVB echter veel te ver.

In de herdruk van de brochure van 1926 werd ook de discussie over al dan niet ontwapenen gememoreerd en uitgebreid stilgestaan bij de beroepskeuze van jonge meisjes. Mevrouw Diepenhorst ging hier ook in op de term *staatkundige voorlichting* in de Statuten.¹⁰¹ Het bleef hier bij voorlichting en studie, “zodat de kiesverenigingen niet voor de voeten gelopen zouden worden”. Maar niet alle kiesverenigingen ontsloten zich zo gemakkelijk voor vrouwen, zodat de voorlichting van groot belang bleef.

Aan het eind van de jaren twintig verdween het vrouwenvraagstuk uit de publieke belangstelling. “Het eerste enthousiasme is thans voorbij, aan een meer systematische bearbeiding en opwekking der vrouwen moet thans gedacht worden”, schreef de presidente van de bond in 1926. De invloed die op de grote politieke partijen kon worden uitgeoefend bleek te gering, zodat de meeste betrokken vrouwen van het eerste uur hun werk binnen de NCVB voortzetten. Het misverstand dat de vrouwen voortaan alles zelf wilden regelen en organiseren sprak mevrouw Diepenhorst in de brochure van 1926 met grote stelligheid tegen. Er werd vaak voorlichting gevraagd bij mannen, er stonden mannen op de sprekerslijsten en mannen maakten deel uit van bijzondere adviescommissies van de NCVB.¹⁰²

Er was nog een ander punt waarop de vrouwenbeweging en in het bijzonder de NCVB werd aangevallen. Al die problemen en vraagstukken waar de vrouwelijke leden mee geconfronteerd

---

¹⁰⁰ Bij zijn overlijden schreef A.C. Diepenhorst: “Wij kunnen er niet dankbaar genoeg voor zijn dat professor Bavinck ons in voordracht en lezing met zijn mening heeft beziel”, *Christelijk Vrouwenleven*, september 1921.

¹⁰¹ Diepenhorst- De Gaay Fortman, A.C., *Wat wil de NCVB* (Rotterdam 1926) 28.

¹⁰² *Ibidem*, 8 en 9.

---

werden zou de vrouwen maar verontrusten. Indien dit tot een actieve bereidheid tot handelen zou leiden, veroorzaakte dat wellicht uithuizigheid zodat het eigen gezin verwaarloosd zou worden. Schrikbeeld hierbij was de angst voor ‘socialistische toestanden’, waarbij de zorg voor de kinderen door de Staat zou worden overgenomen, of waarin de moeder voor haar zorg zou worden uitbetaald. Maar “werkelijkheid en praktijk leren anders”, meende Diepenhorst. De opgedane kennis zou de huisvrouw juist algemeen ontwikkelen wat weer ten goede zou komen aan een goede opvoeding van de kinderen, waarbij de vrouw niet aan de zijlijn hoefde te staan, onkundig van de wereld om haar heen.¹⁰³

---

¹⁰³ Diepenhorst, *Wat wil de NCVB*, 9.

Organisatie

In elke plaats met minstens 15 leden kon een afdeling worden gevestigd, en hoewel in eerste instantie het idee kon postvatten dat het zowel een elitair als grootstedelijk fenomeen zou blijven, was dat in de praktijk niet het geval. Tiel bijvoorbeeld telde in 1921 al ongeveer 100 leden, en ook in Grootegast (Gr.) startten vrouwen een afdeling.¹⁰⁴

Het stichten van nieuwe afdelingen werd groots opgezet door de inzet van vele zogenaamde propagandistes, die plaatselijk vrouwen ertoe aanzetten lid van de NCVB te worden. Om zowel de meer als de minder ontwikkelde vrouwen te bereiken werden programma's ontwikkeld die beide groepen bedienen: lezingen en cursussen voor de eerste groep en voorlichting bij beroepskeuze door moederssamenkomsten voor de andere groep.¹⁰⁵ Dat de aantrekkingskracht van de NCVB groot was blijkt uit de ruim 3000 leden die zich in 1922 al hadden ingeschreven.

De Bond had een landelijk hoofdbestuur, regionale besturen en lokale afdelingen. Bij de samenstelling van alle organen werd goed gekeken naar de politieke kleur, en dus kerkelijke gezindte, van de vrouwen. Die samenwerking over muren heen bleef in stand, zodat “alle Christenvrouwen”, volgens Diepenhorst, verenigd bleven. Dat haar woorden wat al te optimistisch waren mag blijken uit het feit dat ‘slechts’ vrouwen van ARP en CHU signatuur bereikt werden. Daarbuiten vielen zeker andere protestantse christenvrouwen, maar die waren wel kleiner in getal. Zoveel mogelijk vrouwen bereiken bleef wel een belangrijk streven binnen de NCVB, omdat deze woorden in 1949 nog eens gememoreerd werden.

Door het aannemen van de voorstellen van de Commissie Idenburg, was de weg naar de politiek voor vrouwen binnen de ARP afgesloten. Dat maakte dat veel vrouwen zich meer en meer gingen toeleggen op het sociaal-maatschappelijke werk in de samenleving.¹⁰⁶ Bij het vijftienjarig bestaan van de NCVB werd een fonds opgericht ‘Ter ondersteuning van die leden van de NCVB die op doktersadvies rust moeten nemen en zelf de daaraan verbonden kosten niet kunnen dragen.’ Het fonds kreeg de naam van de bondspresidente: Magdalena.¹⁰⁷ Er kwamen in het begin echter veel meer aanvragen binnen dan er geld beschikbaar was. Maar de leden van de NCVB steunden het fonds met hun financiële bijdragen, zodat in april 1936 al aan 324 leden een uitkering kon worden gedaan.¹⁰⁸ Deze activiteiten lagen in lijn met de praktische aanpak van veel sociaal leed in de jaren

---

¹⁰⁴ Diepenhorst, *Wat wil de NCVB*, 26.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 23.

¹⁰⁶ Streek, *De Christenvrouwen*, 230.

¹⁰⁷ Magdalena Havenaar van Beeck-Calkoen.

¹⁰⁸ Diepenhorst, *Na 30 jaren*, 31.

dertig. Het doen van sociaal maatschappelijk werk werd zelfs voor vrouwen binnen de CHU voorwaarde voor een plek op de (gemeentelijke) kandidatenlijst.¹⁰⁹

Interne kritiek

De aanvankelijke politieke strijdbaarheid van de NCVB leek daarmee echter juist fors af te zijn genomen. De teleurstelling hierover is te lezen in de herinneringen die Frida Katz bij het dertigjarig bestaan van de NCVB (1949) schreef. Zij was vanaf de oprichting bij de NCVB betrokken geweest en behoorde tot de groep die graag een zo groot mogelijke rol voor staatkundige voorlichting binnen de NCVB zag. Zij meldde in haar terugblik dat “men zich onthield van zelfstandige politieke actie, omdat die bij de Kiesverenigingen behoorde”. Zij beschreef hoe in de eerste jaren van de NCVB weliswaar lezingen werden gehouden “over de nieuwe politieke taak van de vrouw, de staatsinrichting en de politieke partijen”. Maar daarna werd het volgens Katz een “bonte rij”: van zuigelingenzorg tot vredesbeweging. Wellicht sprak hieruit nog haar teleurstelling over de rol die de NCVB speelde bij de Kamerdebatten (1924) over het ontslag dat getrouwde ambtenaressen boven het hoofd hing. Frida Katz beriep zich op Lohman, die vond dat de overheid een bescheiden rol zou moeten spelen. Ze haalde ook Bavinck aan, maar de NCVB trok haar steun aan haar bezwaren tegen de maatregelen in.¹¹⁰

Frida Katz (1885-1963)

Het hoofdbestuur waakte er volgens haar dan ook voor niet teveel op andere terreinen te komen, daar dan de grondslag van de NCVB verloren zou gaan. Het praktische werk door middel van excursies zou dan hoogstens tot doel kunnen hebben om een “weg naar het gestelde doel” te vormen.¹¹¹ Dat hierdoor geen fricties binnen het hoofdbestuur van de NCVB zijn ontstaan mag als bijzonder worden beschouwd. Er leken zich namelijk twee stromingen af te tekenen, een deel dat zich voegde naar de ontstane situatie, en een deel dat bleef hameren op een grotere invloed in de politieke organen.

Reden om zich tegen liberale en socialistische activistes af te zetten was inderdaad minder actueel, omdat ook binnen die groepen door de doelen die bereikt waren veel elan was verdwenen.

¹⁰⁹ Streek, *De Christenvrouwen*, 237.

¹¹⁰ Streek, *‘Uit de vernedering’*, 169.

¹¹¹ Katz, F., ‘Eerste jaren van de NCVB’, in: A.C. Diepenhorst-de Gaay Fortman en F. Mackay-Katz, *Na 30 jaren*, 6 en 7.

Het was duidelijk dat de eerste feministische golf was weggeëbd. Omdat de aandacht binnen de NCVB zich langzaam maar zeker verlegde van politieke naar huishoudelijke voorlichting zocht ook Frida Katz een andere weg om haar idealen te bereiken.

Ze richtte ondanks tegenwerking van het CHU hoofdbestuur, dat nog wel in de NCVB voorlichting vertrouwen stelde, in 1935 *De Centrale* op, de Christelijk Historische Vrouwenorganisatie. Zou deze vrouwenorganisatie nu onder haar leiding de politieke voorlichting onder vrouwen van de NCVB overnemen?¹¹² Dit was wel wat Katz wenste maar met de 800 leden die de *Centrale* na vijf jaar had weten te binden kan de invloed nooit zo groot zijn geweest.¹¹³

Binnen de ARP kwamen ook vrouwenstemmen op om een dergelijke vrouwenafdeling op te richten waarbij de naam Henriëtte Kuyper viel. Zij had immers haar sporen verdiend in de eerste jaren van de protestantse vrouwenbeweging. Colijn vroeg haar, maar ze wees dit voorstel (in 1933) af. Het lijkt vreemd dat Colijn Gezina van der Molen niet voor de organisatie van een vrouwendag binnen de ARP benaderde. Van der Molen was zeer betrokken bij de politiek waarbij ze geïnspireerd bleef door de ideeën van Bavinck en De Visser. Ondanks haar bevlogen artikelen voor een grotere invloed van de vrouw in de samenleving zodat zij daar “haar gaven kon tonen” kreeg ze geen invloed binnen de ARP. Het is mogelijk dat haar seksuele geaardheid hierbij een rol speelde, zij leefde na de oorlog jarenlang met een vrouwelijke partner.¹¹⁴ Zij sprak in haar artikelen die voor de oorlog verschenen niet meer over het passief kiesrecht, dat nog steeds niet aan vrouwen binnen de ARP werd toegekend, maar spoorde vrouwen aan “op zoek te gaan naar eigen wegen.”¹¹⁵ Men was binnen de ARP altijd beducht voor het electorale effect dat een grotere inbreng van vrouwen op de behoudende groep kiezers zou hebben, zodat die wellicht de ARP de rug zouden toekeren.¹¹⁶ Omdat een steeds kleiner deel van de NCVB vrouwen, waartoe ook Van der Molen behoorde, zich wilde inlaten met de politiek was de NCVB zich ook steeds meer bewust dat een te prominente rol van de vrouw niet gewaardeerd zou worden.

---

¹¹² Veldhuizen, G., *Wat bezielde die vrouwen? Vijfenvestig jaar Centrale van CH-vrouwen* (De Meern 1979) 10.

¹¹³ H.J. van de Streek, ‘Vrouwen in confessionele politieke partijen. De politieke deelname van vrouwen in de ARP, CHU en RKSP/KVP in de jaren 1917-1980’, in: H.J. Bootsma en I. van der Pluym-van Eijkeren ed., *Vrouwengeschiedenis* (Tilburg 1990) 67-84, aldaar 75.

¹¹⁴ Gesina van de Molen leefde lange tijd samen met haar zeven jaar jongere rooms-katholieke lerares Duits Mies Nolte. Zij hield dit zoveel mogelijk voor de buitenwereld afgesloten. ‘Gezina van der Molen, per saldo toch een formidabele vrouw’, in: *Trouw*, 21 oktober 2006.

¹¹⁵ Molen, G. H.J. van der, *Christelijk Vrouwenleven*, december 1936, 429-431. Gezina van der Molen (1892-1978) studeerde van 1924-1929 als eerste meisje af als juriste aan de VU, en promoveerde daar ook als eerste vrouw. Ze was actief binnen de vrouwenbeweging, grondlegster van het dagblad *Trouw* en later bijzonder hoogleraar volkenrecht aan de VU.

¹¹⁶ Streek, H. van de, ‘Politieke emancipatie van vrouwen in de Antirevolutionaire partij 1917-1953: ‘Stemmen is geen zonde’, *Utrechtse Historische Cahiers*, 7 (1986) 41.

De crisisperiode van de jaren dertig maakte dat oude waarden en normen ten aanzien van de rol van man en vrouw in alle protestants-christelijke literatuur de boventoon gingen voeren. Het streven van de vrouw naar een plek op de arbeidsmarkt maakte plaats voor een terugtrekken op eigen erf. Het weinige werk moest worden verdeeld, en wel onder de mannelijke kostwinners. Dit gegeven maakte dat veel van de aanvankelijk verworven plekken allengs door mannen werden ingenomen. Was de christelijke vrouwenbeweging weer terug bij af?

Afbeelding in *De Christenvrouw*, december 1929, 13.

Samenvatting en conclusie

De oprichting van een bond speciaal voor de protestants-christelijke vrouw was voor een groot deel de reactie op ontwikkelingen buiten de protestants-christelijke zuil. De actiebereidheid van socialistische en liberale vrouwenorganisaties om gelijke rechten voor vrouwen te verkrijgen, maakte de noodzaak hiertoe ook voor christenvrouwen urgent. Rond de eeuwwisseling werkten vrouwen met een verschillende politieke achtergrond nog samen om misstanden in de samenleving

te bestrijden. Aanleiding voor een specifiek christelijke aanpak vormde de Christelijk Sociale Congressen, waarbij de christenvrouwen een eigen plek opeisten. De aanvankelijke gezamenlijke actiepunten als gelijkberechtiging van man en vrouw, beroepsarbeid voor vrouwen en het vrouwenkiesrecht kwamen toen de christenvrouwen zich apart organiseerden op de achtergrond te staan. Het vrouwenkiesrecht, dat bij wet in 1917 (passief) en 1919 (actief) werd ingevoerd had toen slechts de aandacht van de enkele vooraanstaande christenvrouwen die echter door hun vasthoudendheid en overtuigingskracht steeds meer vrouwen aan zich wisten te binden. De aanvankelijke actiepunten die voor de kiesrecht kwestie speelden zouden door hun controversiële status in protestantse kring steeds verder op de achtergrond raken.

De christenvrouwen zagen in Herman Bavinck een politiek leidsman die de bijbelse normen voor wat betreft de juiste verhouding tussen man en vrouw voor de moderne naoorlogse tijd vertaalde. Vermoedelijk kon althans een deel van de vele vrouwelijke tegenstemmen van het adres in 1917 zich toch in zijn standpunt vinden. Als we Bavinck zien als een voorstander van een zekere rol van de vrouw in het openbare leven, dan mag Kuyper als representant van de conservatievere stroming binnen de ARP worden beschouwd.¹¹⁷ Bij de Christelijk Historische Unie was geen sprake van institutionele uitsluiting, maar participatie van vrouwen werd ook niet aangemoedigd zodat ook daar het aantal actieve vrouwen klein bleef.

Als spreekbuis voor ‘de christenvrouw’ fungeerden de tijdschriften *Christelijk Vrouwenleven* en daarnaast vanaf 1921 het orgaan van de NCVB, *De Christenvrouw*. Doel van de organisatie met de naam NCVB was: de voorlichting van de vrouw over sociaal-maatschappelijke en staatkundige kwesties. Daartoe dienden zoveel mogelijk christelijke vrouwen bereikt te worden. De NCVB deed dit met behulp van propagandistes die plaatselijke afdelingen oprichtten, het uitgeven van brochures en het geven van lezingen en cursussen. Zeer bijzonder mag worden genoemd het samen optrekken van vrouwen uit de ARP en de CHU achterban. Voor het merendeel waren dat gereformeerde en Nederlands hervormde vrouwen. Kerkelijk (en politiek) was er een duidelijk scheiding tussen deze geloofsgroepen, maar de NCVB vrouwen zorgden ervoor dat bestuurstaken en andere van belang zijnde functies eerlijk tussen de twee geloofsgroepen werden verdeeld. Het

---

¹¹⁷ Abraham Kuyper keurde de openbare activiteiten, waaronder het optreden voor de vrouwenbeweging van een van zijn dochters, Henriette Kuyper aanvankelijk zeer af. Van Bavinck is een dergelijke houding ten aanzien van zijn vrouw en dochter, die eveneens actief werden niet bekend. Zie verder Hoofdstuk I.

leek of in de NCVB Kuiper weer in vrede verenigd was met Lohman, al is er van vereenzelviging van vrouwen met deze voormannen of hun strijd niets in de nagelaten bronnen te lezen.¹¹⁸

De NCVB als organisatie echter kreeg, mede door haar mening dat kieskringen niet voor de voeten mochten worden gelopen, nauwelijks politieke invloed. Zelfs bij de behandeling van de ‘Ontslagwet voor ambtenaressen’ onttrok de NCVB zich aan de politieke invloed die ze via Frida Katz had kunnen uitoefenen. Deze houding, en het feit dat de noodzaak om zich tegen liberale en socialistische vrouwengroepen te weren verdween, maakte dat de NCVB zich al na enkele jaren weinig meer gelegen liet liggen aan de idealen van haar oprichtsters. Toen Frida Katz in 1933 opnieuw voor een politieke keus gesteld werd over de ontslagverplichting van gehuwde onderwijzeressen stemde ook zij voor het wetsvoorstel dat het ontslag verplicht stelde. Gedurende de crisisjaren vonden de christenvrouwen, met hun politieke voormannen, dat alle beschikbare arbeidsplaatsen aan mannelijke gezinshoofden moesten worden toebedeeld. Om de nood binnen gezinnen te lenigen werd een hulpfonds opgericht waarmee vrouwen uit eigen kring konden worden bijgestaan.¹¹⁹ Daarmee leek het bestuur van de NCVB zich bij de onmogelijkheid te hebben neergelegd om via maatschappelijke en politieke invloed dergelijke initiatieven te verwezenlijken. Dat gold echter niet voor enkele individuele leden.

In de jaren dertig (1935) richtte Frida Katz namelijk de Christelijk Historische Vrouwenorganisatie op die de voorlichting over staatkundige vraagstukken van de NCVB leek over te nemen, maar klein bleef mede vanwege de grote aantrekkingskracht van de NCVB.¹²⁰ Politieke en staatkundige voorlichting door de NCVB hadden in de praktijk plaats gemaakt voor uitsluitend nog huishoudelijke en opvoedkundige voorlichting.

Bij de laatste Algemene jaarvergadering van de NCVB in 1939 sprak minister president H. Colijn in een ‘magistrale rede’ over de eenheidsgedachte in de NCVB: “De Christelijke gemeenschapsgedachte is niet tot de kerk beperkt. Er is ook *een leven der natie* en daar zoekt de nood van de tijd om *demonstratie van de eenheid van alle Christenleiders* in hun opkomen tegen de vernielende krachten die het volksleven bedreigen.” Colijn zag de NCVB vermoedelijk als een onderdeel van een sterke christelijke zuil binnen de Nederlandse natie, die onderdeel vormde van de morele strijd tegen het opkomend nationaalsocialisme. Dat was een rol die de NCVB zichzelf waarschijnlijk nog niet had toebedeeld, maar die wel troostend moet hebben geklonken in de oren

---

¹¹⁸ Alle notulen van zowel het hoofdbestuur als het dagelijks bestuur van de eerste twintig jaar van de NCVB zijn hierop onderzocht: zonder resultaat. De enige die meermalen wordt aangehaald is Bavinck, en zijn overlijden meteen al in 1921 werd dan ook diep betreurd:

¹¹⁹ Het Magdalena-fonds, genoemd naar de toenmalige presidente, mevrouw M. Havenaar-van Beeck Calkoen.

¹²⁰ Schokking, *De vrouw*, 181.

---

van de voorvechtsters van een grotere politieke invloed van de bond. Het protestants-christelijk gedachtegoed binnen de NCVB werd gedurende de oorlog wel versterkt. De NCVB bleef ondanks het verwateren van de oorspronkelijke doelstelling grote aantrekkingskracht op vrouwen binnen de protestants christelijke zuil uitoefenen, of misschien wel dankzij die koerswisseling. Van groot belang werd nu hoe de NCVB zich in de naoorlogse jaren zou gaan ontwikkelen, en of de focus op de politieke en maatschappelijke vorming terug zou keren.

HOOFDSTUK III

DE NCVB ALS POLITIEK EN MAATSCHAPPELIJK KLANKBORD

“Van strijd en zegen.”¹²¹

In de jaren dertig was het hoofdbureau van de NCVB van Amsterdam, waar de oprichtsters vandaan kwamen, naar 's Gravenhage verhuisd, en daar maakte het bureau ook de oorlogsjaren door. Presidente vanaf 1937 was A. Knoppers-Valkenier, die de moeilijke taak had het vertrouwen van de leden terug te winnen na het gedwongen vertrek van haar voorgangster, mevrouw Havenaar, vanwege haar NSB sympathieën.¹²²

Secretaresse¹²³ van het NCVB hoofdbestuur tijdens de oorlogsjaren was freule Wttewaall van Stoetwegen.¹²⁴ Ze memoreerde in een herdenkingsbrochure in 1949 vooral het vertrek in 1937 van de eerste secretaresse mevrouw Diepenhorst: “Ze was iemand met visie, en dat is dun gezaaid in deze wereld”. Ze doelde hiermee waarschijnlijk op Diepenhorsts politieke aspiraties en de wil om vrouwen in ieder geval op de hoogte te brengen van wat speelde op maatschappelijk en staatkundig gebied.¹²⁵

‘De ‘freule’ was als secretaris namens de NCVB in 1941 aanwezig bij de eerste bijeenkomst van het Nederlands Vrouwen Comité waarin naast de NCVB ook “Rooms-katholieke en neutrale vrouwenorganisaties” vertegenwoordigd waren.¹²⁶ Dat de NCVB en de Rooms-katholieke vrouwenorganisaties daar aanzaten was uitzonderlijk, omdat ze toen in 1935 het *Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid* werd opgericht nog ontbraken.¹²⁷ Doel van deze breed gevormde organisatie was het versterken van de saamhorigheid onder vrouwen. Belangrijk aandachtspunt was de verbetering van de positie van werkende (gehuwde) vrouwen, wat men trachtte te bereiken door zitting te nemen in adviescommissies en door rekestten in te dienen bij overheids- en andere instanties. Een van de initiatiefneemsters was de liberale Marie. A. Tellegen

¹²¹ A. Knoppers-Valkenier in: A.C. Diepenhorst-de Gaay Fortman en F. Mackay-Katz ed., *Na 30 jaren*, 38.

¹²² Annetje Knoppers-Valkenier (1883-1962) was de echtgenote van een gereformeerde predikant.

¹²³ In de NCVB werden de bestuursfuncties aangeduid met de vrouwelijke vorm, dus: presidente, secretaresse en propagandiste.

¹²⁴ Jonkvrouw mr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen (Amsterdam 1901- 's Gravenhage 1986). Was van 1932-1945 secretaresse van de NCVB. Ze zat van 1945 tot 1971 voor de CHU in de Tweede Kamer, en werd door haar vooruitstrevendheid op sociaal gebied wel de ‘rode freule’ genoemd. Vanwege haar band met het huis Oranje ook wel de ‘Oranje freule’.

¹²⁵ Diepenhorst, *Wat wil de NCVB*, 8-10.

¹²⁶ Wttewaall van Stoetwegen, C.I.W., *De freule vertelt* (Baarn 1973) 81. In het NVC zaten de Federatie van Christen Jonge vrouwenverenigingen, de NCVB en de hele rooms-katholieke vrouwenwereld. De naam NVC kreeg zij pas in 1944, in 1945 werd het een officiële organisatie.

¹²⁷ R. Vermeij en R. Raben, ‘De eigen waarde van de vrouw, mej. mr. Marie Anne Tellegen en het Nederlands Vrouwencomité’, in: P. Luykx en P. Slot ed., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 95.

(1893-1976), de latere directeur van het kabinet van de koningin. In het najaar van 1944 werd via contacten die Tellegen in het verzet had, een telegram naar de Nederlandse regering in ballingschap in Londen gestuurd: “Er heeft zich in Nederland gevormd het Nederlandsch Vrouwencomité (NVC), waarin zitting hebben vooraanstaande figuren uit *alle* groote vrouwenorganisaties, die in mei 1940 bestonden, en dat de voor de vrouwen belangrijke problemen bespreekt. Te zijner tijd wil het zich tot de gezamenlijke Ned. vrouwen wenden en de regeering desgewenscht van advies dienen.”¹²⁸

In haar terugblik over deze periode schreef Wttewaall van Stoetwegen: “Mevrouw Tellegen was haar tijd ver vooruit, zij besprak met ons de vrouwenarbeid en wat er nog allemaal moest gebeuren aan de emancipatie van de vrouw na de oorlog. Waarop ik zeide: kunnen we dat wel aan onze leden verkopen?”¹²⁹ Hieruit spreekt de wens van Wttewaall om met de progressieve krachten een krachtig front te gaan vormen, maar tevens de aarzeling of de bond daar nu al aan toe was. Ze had vermoedelijk goed ingeschat dat het slechts een kleine vooruitstrevende groep binnen de bond was die snelle veranderingen voorstond.

De NCVB was inmiddels een bond met ongeveer 15.000 leden die aan strenge (financiële) regels van de Duitse overheid moest voldoen. Om geld voor de bezetter weg te sluisen werd een villa in Den Haag aangekocht.¹³⁰ De Procureur-generaal van Zuid-Holland eiste statutenwijziging vanwege de zinsnede *voorlichting bij de staatkundige vraagstukken*. Het hoofdbestuur wist dit te vermijden door op een “elegante wijze een imponerend antwoord aan de procureur-generaal te geven” dat de statuten ongestraft intact konden blijven. Te vermoeden valt dat er van een effectieve staatkundige voorlichting in de afdelingen geen sprake meer was.¹³¹ De NCVB hield daarbij de verplichte aansluiting bij de Nederlandse Unie, steun aan de ‘Winterhulp’ en deelname aan de ‘Arbeitseinsatz’ af.¹³² Het ontduiken van die regels was volgens Wttewaall van Stoetwegen vaak een bron van spanning en vermaak, die de onderlinge saamhorigheid ten goede kwam.¹³³ Gezina van der Molen, die voor de oorlog regelmatig als spreekster op afdelingsbijeenkomsten van de NCVB optrad, richtte samen met ARP leden Schouten en Bruins Slot het verzetsblad *Trouw* op en gaf haar medewerking aan een aantal illegale brochures.

¹²⁸ Vermeij, R. en R. Raben, ‘De eigen waarde van de vrouw. Mej. mr. Marie Anne Tellegen en het Nederlandse Vrouwen Comité’, in: P.Luykx en P.Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 89-108, aldaar 90.

¹²⁹ Wttewaall van Stoetwegen, *De freule*, 80.

¹³⁰ Omdat verenigingen vanaf januari 1944 geen financiële transacties meer mochten doen dan die tot de vaste betalingen behoorden, en veel verenigingskassen werden gevorderd, probeerde de NCVB door het kopen van een pand geld weg te sluisen. Het pand stond aan de Valkenboslaan 150. Diepenhorst-de Gaay Fortman, *Na 30 jaren*, 20.

¹³¹ Dit valt tenminste uit het *Notulenboek van de afdeling Gouda* op te maken, waar het in de laatste oorlogsjaren slechts gaat over schaarste en hoe daarin het hoofd boven water te houden.

¹³² Diepenhorst, *Na 30 jaren*, 41.

¹³³ Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I., *Na 30 jaren*, 12.

De ARP bleek in het verzet een grote rol te spelen. Dit zou in de jaren na de oorlog reden voor vrouwen zijn om de plaats, die zij naast partijmensen in het verzetswerk innamen, te willen behouden. In 1949 bij de viering van het 30-jarig bestaan van de NCVB meldde hoofdpropagandiste mevrouw Ringeling-Verhoeff dat er al 363 afdelingen bij het bondskantoor waren ingeschreven met bijna 45.000 leden, een aanwas van ongeveer 30.000 nieuwe leden binnen tien jaar!¹³⁴ En dat ondanks, of misschien wel dankzij de oorlog.

De Tweede wereldoorlog was niet alleen een periode van oorlogshandelingen, angst en repressie, honger en armoede geweest, maar zij leek ook grote invloed te hebben op de wijze waarop tegen de rol de vrouw werd aangekeken. Door de afwezigheid van een deel van het mannelijk kader van de ARP dat door de bezetter was gearresteerd en het feit dat de partij ondergronds was gegaan waren het de vrouwen die in de kiesverenigingen in het verborgene actief bleven.¹³⁵ Daarnaast waren veel mannen binnen of buiten Nederland tewerkgesteld of ondergedoken om dit te voorkomen. Vrouwen voelden zich bij dit alles genoodzaakt ook buiten het familieverband actief te worden en begaven zich op voor hen onbekend werkterrein. Ze gingen werken als fabrieksarbeidster of waren actief in het verzet als koerierster, bijvoorbeeld voor het ondergrondse dagblad *Trouw*.¹³⁶ Dit maakte dat vrouwen zich bewuster werden van de rol die ze in de samenleving konden spelen. Ze bleken op allerlei terrein nuttig en onmisbaar te zijn, en hun functioneren in een wereld die voorheen aan mannen toebehoorde deed er ineens toe. Ze bleken ook vaak uitstekend opgewassen tegen druk van buitenaf en bleken organisatorische vaardigheden te bezitten die voorheen alleen binnenshuis bleken. Maar wellicht de belangrijkste omwenteling in het denken was, dat het mogelijk zou kunnen zijn ook in de politiek de vrouwelijke inbreng te laten gelden.¹³⁷

Voor ons onderzoek is de invloed op zowel ARP als CHU van belang, omdat de vrouwelijke kiezers aangesloten bij de NCVB juist op die partijen stemden. En die mogelijkheid zou zich al heel snel aandienen. In 1945 vroeg CHU fractieleider H.W.Tilanus freule Wttewaall van Stoetwegen als opvolgster van Frida Mackay-Katz (inmiddels getrouwd met baron Mackay, ze verliet dientengevolge de Kamer) voor de Tweede Kamerfractie waar ze zich net als haar voorgangster vooral bezig zou gaan houden met justitievraagstukken.¹³⁸ Zij was dus het tweede NCVB bestuurlijk dat het tot Kamerlid gebracht had. Dit was nog niet de situatie die veel voorvechtsters van meer

¹³⁴ Diepenhorst, *Na 30 jaren*, 39.

¹³⁵ Velde, v.d., *Vrouwen van de partij*, 21 en 316.

¹³⁶ Streek, *Politieke emancipatie*, 49.

¹³⁷ F.T. Diemer- Lindeboom, 'Honderd jaar ARP en de vrouw', in: C. Bremmer ed., *ARP, personen en momenten uit de geschiedenis van de anti-revolutionaire partij* (Franeker 1980) 182.

¹³⁸ Veldhuizen, G., *Wat bezielde die vrouwen? Vijfenvertig jaar Centrale van CH-vrouwen* (De Meern 1979) 18

invloed van vrouwen voor ogen hadden. Maar het was wel een mogelijkheid om via het vrouwelijke Kamerlid zaken voor het voetlicht te krijgen. De ‘freule’ had immers haar wortels in de NCVB, en was afgevaardigde namens de NCVB bij het Nederlands Vrouwen Comité. Waren er voor Wttewaall van Stoetwegen geen mogelijkheden om niet alleen haar eigen stem, maar daarin die van inmiddels 15.000 protestants-christelijke vrouwen in de Kamer te laten horen, dan was het wellicht mogelijk de stem van de NCVB via dat Nederlands Vrouwencomité te laten horen, omdat die organisatie immers nog veel meer vrouwen vertegenwoordigde.

In 1949 legde het Nieuwsblad van het Noorden verslag van een landelijke vergadering van het NVC in de stad Groningen. “Het Nederlandse Vrouwencomité heeft sinds haar oprichting veel belangrijke zaken besproken’ zoals de vrouwenhulpkorpsen, uitzending van vrouwen en meisjes naar Indonesië, arbeidsdienstplicht, de nationaliteit van de gehuwde vrouw, wijziging van het kinderrecht [...]en dergelijke. Het viel te verwachten dat een dergelijk gezamenlijk optreden van vrouwen van alle richtingen indruk maakte, ook bij de hoogste instanties.” “Al spoedig begon de overheid dan ook zelf vragen aan het Nederlandse Vrouwencomité voor te leggen teneinde de mening van de Nederlandse vrouwen te vernemen.”¹³⁹ Hoewel de NCVB inmiddels zelf 45.000 leden had was de druk die het NVC bij politieke besluitvorming kon opleggen kennelijk aanzienlijk groter.

Presidentente Knoppers verwoordde in een brochure uit 1939 toen ze nog maar kort in functie was op welke terreinen het vrouwenvraagstuk haar inziens betrekking had.¹⁴⁰ Ze noemde het burgerrecht, het sociaal en economisch terrein, maar ook de positie van de vrouw in de kerk. Bij haar bespreking van de rol van de vrouw in al deze sectoren klonk Bavincks stem nog altijd door. Hij bepleitte in 1917 immers een grotere maatschappelijke zelfstandigheid van de vrouw. Tevens nam hij de Verenigde Staten als voorbeeld van een goed verlopen parlementair moderniseringsproces, iets wat zeker (in de jaren vlak na de oorlog met Amerika als het grote voorbeeld) bij Knoppers tot de verbeelding zal hebben gesproken.¹⁴¹ Bavincks ideeën over de positie van de vrouw spraken kennelijk ook na ruim twintig jaar nog aan hoewel zijn *De vrouw in de hedendaagse maatschappij* nooit in herdruk uit kwam. Kuypers *Eerepositie der vrouw* echter werd in 1932 wel heruitgegeven, wat er op kan wijzen dat de openingen die Bavincks denken bood niet werden doorontwikkeld.¹⁴² Kuypers werk sprak in de jaren dertig een groter publiek aan dan dat van de vooruitstrevende Bavinck.

¹³⁹ Nieuwsblad van het Noorden, zaterdag 2 juli 1949, 6.

¹⁴⁰ A. Knoppers-Valkenier, *De positie der vrouw* (Haarlem 1939) 5-17.

¹⁴¹ Bavinck, *De vrouw*, 79, 118, 137.

¹⁴² N. van Driel, ‘The Status of Women in Contemporary Society: Principles and Practice in Herman Bavinck’s Socio-Political Thought’, in: *Five Studies in the Thought of Herman Bavinck, a Creator of Modern Dutch Theology* (New York 2011) 195.

Hoofdbestuur van de NCVB 1949, in: A.C. Diepenhorst en C.F. Mackay, *Na 30 jaren*, 33.

In 1945 richtte de bondpresident voor de eerste keer na de oorlog in het eigen orgaan een oproep tot de leden van de NCVB om de schouders eronder te zetten en klaar te staan om nieuwe uitdagingen het hoofd te bieden. Waaruit bestonden die uitdagingen van die eerste jaren? “Beroepskeuze voor jonge meisjes, de materie van de vrouwen-hulpcorpsen, onze roeping jegens Indië,”¹⁴³ waren vlak na de oorlog de onderwerpen die op de afdelingen besproken werden en waarover begeleidend voorlichtingsmateriaal te verkrijgen was. Maar de president vroeg zich toch af: “Heeft de clausule van onze doelstelling betreffende de staatkundige voorlichting nog die waarde voor ons, waarop zij geschat moet worden?”¹⁴⁴ Er waren tal van onderwerpen waarvan de vrouw zich volgens Knoppers, op de hoogte behoorde te stellen, om te weten wat de toepassing van de christelijke beginselen op dit levensterrein was.¹⁴⁵ “Doet de leiding in al de geledingen van de bond wel haar uiterste best om bij te blijven in den chaos van voorgedragen theorieën en principes, om zodoende de politieke meening van ons vrouwen te beïnvloeden, vooral in die dingen die in het bijzonder het *vrouwenleven* raken?”, schreef ze in *De Christenvrouw* van juni 1945.

¹⁴³ A. Knoppers-Valkenier, ‘Ons winterprogram’, in: *De Christenvrouw*, oktober 1945.

¹⁴⁴ Ibidem, oktober 1945.

¹⁴⁵ Knoppers-Valkenier, *De Christenvrouw*, februari/maart, 2.

“Harde arbeid en strijd wachten ons. Meer dan ooit zullen verantwoordelijkheidsbesef en offerbereidheid van ons gevraagd worden. Wij staan aan het begin van een nieuw tijdperk, vol van problemen die om een oplossing roepen. Ze zijn van economisch, sociaal en politiek, ook van groot belang voor ons vrouwenleven.”¹⁴⁶ Het was een verwarrende tijd, die keuzes van vrouwen vroeg.

In 1946 stelde het hoofdbestuur een uitgebreide beginselverklaring op. In hoeverre zien we in die beginselverklaring de ideeën van Herman Bavinck terugkeren, en is er door de veranderde positie van de vrouw in de samenleving ook aan die beginselen iets veranderd? In de vorm van vraag en antwoordlijsten stelde het hoofdbestuur van de NCVB een leidraad op waaraan vrouwen hun denken en handelen konden toetsen. De opzet ervan vertoonde sterke gelijkenis met de vragen van de Heidelbergse Catechismus die bekend werden verondersteld bij de NCVB vrouwen.¹⁴⁷

Een doorbraak?¹⁴⁸

“Voor ons volksleven staat het onomstotelijk vast dat de geweldige gebeurtenissen van de laatste jaren onherroepelijk veel hebben weggeslagen wat vorige generaties hebben gebouwd. De fundamenten zijn ondergraven en ondermijnd. Wij komen er niet meer met onze vooroorlogse verworvenheden.”¹⁴⁹ Hieruit spreekt een grote verlegenheid met de wereld waarin de vrouwen, komend uit een oorlog, terecht waren gekomen. “Het oude en nieuwe socialisme pretenderen met eigen idealen een nieuwe betere samenleving te brengen. De mens staat daarbij in het middelpunt en met Gods wet als opperste norm wordt over het algemeen niet gerekend. Het Christelijk geloof, zo het al wordt geduld, moge waarde hebben voor het *persoonlijk* geestelijk leven, het publieke leven moet als *neutrale zone* worden opgevat.”¹⁵⁰ Het was dus niet de herinnering aan de bezetting of de grote schaarste die tot een hernieuwde positionering aandrong, maar de angst voor het socialisme. Evenals in de jaren die voorafgingen aan het ontstaan van de NCVB liepen de discussies over de plek die het socialisme in de samenleving, en dus ook in het leven van de vrouw en haar gezin kon innemen soms hoog op. Maar bij dat terugkijken naar de beginjaren, zocht men

¹⁴⁶ Knoppers-Valkenier, A., ‘Aan de plaatselijke afdelingen van den Nederlandschen Christen-vrouwenbond’, in: *De Christenvrouw*, juni 1945.

¹⁴⁷ De Heidelbergse Catechismus is een in 1563 vastgesteld document waarin de belangrijkste protestantse geloofsvragen in de vorm van vraag en antwoord worden behandeld. In de meeste gereformeerde en Nederlands hervormde kerken werd hier regelmatig uit gepreekt en elke protestantse vrouw kende de belangrijkste vragen en antwoorden. Zie voor de letterlijke tekst Bijlage 1.

¹⁴⁸ Term die tijdens de oorlog onder geïnterneerde bestuurders werd ontwikkeld rond de gedachte het oude politieke bestel te doorbreken in een progressief en conservatief blok. De groep richtte daartoe in 1945 de Nederlandse Volksbeweging op, maar slechts enkele prominente confessionele bestuurders kozen bij de verkiezingen van 1946 voor de NVB, die enkele jaren later (formeel in 1950) van het politieke toneel verdween.

¹⁴⁹ *Beginselverklaring van de NCVB*, auteur onbekend, namens het hoofdbestuur (eind 1946) 1.

¹⁵⁰ *Beginselverklaring van de NCVB*, auteur onbekend, namens het hoofdbestuur (1946) 3.

bevestiging en steun voor het eigen christelijke gedachtegoed bij mensen die dat voor hen ook in de beginjaren deden, zoals Herman Bavinck.

“Prof. H. Bavinck zei het eens heel duidelijk”, zo vervolgt het pamflet: “Al spannen zich duizenden in om onze hedendaagse cultuur van heel het verleden los te maken en haar op een nieuwe natuurwetenschappelijke grondslag te vestigen, feitelijk rusten al onze instellingen van gezin en staat en maatschappij nog op Christelijke beginselen, en zijn al onze zeden en gewoonten nog doortrokken van de Christelijke geest.”¹⁵¹

De christelijke beginselen werden nog maar eens opgesomd, zoals het geloof in een almachtige God en de erkenning van Christus’ koningschap over deze wereld. Hij was koning der kerk, maar “evenzeer Koning op het terrein van Staat en Maatschappij, omdat zijn regering gaat over het gehele leven. Uit die beginselen komen voort de richtlijnen voor het staatkundig leven, waar de overheid de centrale plaats inneemt. De invloed van het volk, en dus ook de vrouwen is daarbij van grote betekenis. Daarom moeten ook zij zich inleven in de beginselen die voor het staatsbestuur gelden.”¹⁵² Het stuk vervolgde: “Heel moeilijke problemen vragen om beantwoording. De vraagstukken die om een oplossing roepen zijn veelszins anders en gecompliceerder dan voor de oorlog. Wij kunnen de roeping die we voor het vaderland hebben slechts vasthouden en in waarachtig christelijke zin volbrengen, als we *principieel* en georganiseerd blijven.”

Hoewel Abraham Kuyper, als belangrijk voorman van de ARP niet bij name werd genoemd, lijken zijn ordinantiën hierin door te klinken. “Altijd bereid tot samenwerking met anderen, maar op één voorwaarde, dat men ons principe niet aantast. Wars van alle conservatisme, van ongezone reactie, willen we nieuwe ideeën en nieuw plannen op hun innerlijke waarden onderzoeken en aan ons beginsel toetsen. Maar, we laten ons niet incasseren of assimileren.”¹⁵³ En dan wordt duidelijk waar de grootste angst vandaan komt: “Het socialisme met zijn mooie beloften is nu de vorm waarin men grijpt naar de staatsmacht, en onze NCVB is daar krachtens zijn doelstelling ten nauwste bij betrokken.”¹⁵⁴ Het hoofdbestuur van de NCVB zette zich met deze beginselverklaring af tegen krachten die eventueel op een doorbraak aanstuurden. Het waren vooral vooruitstrevende hervormde predikanten die een dergelijke toekomst voor de christelijke politiek voorstonden, vandaar de opmerking voor conservatief te worden versleten. De NCVB was bereid zich open te stellen voor vernieuwing, maar met behoud van eigen beginselen, ditmaal geïnspireerd door Kuyper.

¹⁵¹ *Beginselverklaring van de NCVB*, auteur onbekend, namens het hoofdbestuur (1946) 3.

¹⁵² *Ibidem*, 4.

¹⁵³ *Beginselverklaring van de NCVB*, auteur onbekend, namens het hoofdbestuur (1946) 4.

¹⁵⁴ *Ibidem*, 5.

De Christenvrouwenbond in een verzuild land

Het ging op 17 mei 1946 om gemeenteraadsverkiezingen, verkiezingen voor de Tweede kamer en voor de Provinciale Staten. In deze complexe periode kon men nog niet goed overzien welke stromingen de overhand zouden krijgen. Zou het land zich weer organiseren zoals dat voor de oorlog het geval was geweest, of waren die oude verbanden niet sterk genoeg meer?

Voor de oorlog kende Nederland een *verzuilde* politieke cultuur, althans, zo kenschetste men in de jaren zestig de politieke situatie die na 1917 was ontstaan. Hieronder verstond men een politiek en maatschappelijk vierstromenland met een socialistische, liberale, Rooms-katholieke en een protestantse zuil.¹⁵⁵ Volgens de theorie van Lijphart was de verzuiling ontstaan bij de zogenaamde *pacificatie* van 1917, waarbij de politieke schoolstrijd en de strijd om het algemeen kiesrecht werden beslecht door beide kwesties bij wet te regelen. Hoewel de strijdende partijen gescheiden bleven opereren, kwam volgens Lijphart de bestuurbaarheid van het land niet in gevaar. De bestuurlijke elites van de vier zuilen stelden zich bij eventuele problemen pragmatisch op om zo de verschillende stromingen te kunnen blijven pacificeren.¹⁵⁶

Nu ontstond er na de oorlog een nieuw politiek elan waarbij er een eerste serieuze ‘aanval’ op de oude verzuiling zou moeten plaatsvinden, de zogenoemde doorbraak. De gedachte hierbij was dat het geloof niet langer bepalend zou zijn voor de politieke keuze van het individu (Abraham Kuyper), maar de wens om gezamenlijk het politieke landschap te veranderen, zodat een nieuwe samenleving op een verbeterde grondslag kon worden gerealiseerd. De geest leek uit de fles, er was zelfs sprake van enige radicalisering gezien het relatief grote aantal kiezers dat in 1946 op de communistische partij bleek te hebben gestemd.¹⁵⁷

Ook in *De Christenvrouw* werd in een artikel van de hand van de presidente het probleem aangesneden: “Op ons Christelijk erf is thans een strooming die het praedikaat ‘Christelijk’ als separatistisch bestrijdt! Een geestesbeweging die de Christenheid beroert en haar wortel vindt in een bepaalde theologische beschouwing. Ze verzet zich tegen elke ‘Christelijke’ organisatie. Daarbij komt nog, dat na den doorgestanen oorlogscrisis een sterke drang naar ‘eenheid’ en het bewaren van die eenheid bij den opbouw en herstel van ons volksleven zich openbaren.” “Veel leden van onze NCVB vragen zich af: Moeten wij nu werkelijk weldra met deze organisatie breken en ons scharen om de vanen der neutraliteit, om in deze sfeer invloed uit te oefenen in ‘Evangelische’ zin

¹⁵⁵ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie, en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1976) 11.

¹⁵⁶ K. Schuyt en E. Taverne, 1950, *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 253.

¹⁵⁷ J.H.C. Blom, ‘Een burgerlijk-verzuilde samenleving (1918-1960)’, in: Blom, J.H.C. en E. Lamberts ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2006) 353.

op hen, die Christus niet als Koning erkennen?”¹⁵⁸ De angst voor een verlies aan identiteit werd nog sterker gevoeld door het gevaar dat van binnenuit werd ervaren. Knoppers vervolgde: “De nieuwe opvatting van de predikanten, die geliefd zijn wegens hun Christusprediking en hun sociale bewogenheid, kunnen wij maar niet zo terzijde leggen.”¹⁵⁹ Waarop is dit artikel in de *Christenvrouw* nu een reactie? Daarvoor moeten we het archief van de ingezonden brieven aan het hoofdbestuur van de NCVB bezien.

Op 26 februari 1946 schreef een NCVB-lid dat zij het lidmaatschap van de bond onverenigbaar vond met dat van de jonge Partij van den Arbeid. “Daar wij toch als NCVB Christus Koningschap op *ieder* terrein van het leven erkennen en dat ik in het program der vroegere SDAP en verder saamgevoegde partijen, die dan nu de PvdA vormen, daar nooit van gehoord heb. Bij de oprichting van onzen Bond, was het toch een der hoofdmotieven een dam op te werpen tegen de georganiseerde Socialistische Vrouwenbond, hoe kan het dan bestaanbaar zijn, van beide lid te zijn?”¹⁶⁰ Een ander lid wierp hier tegenin: “dat (1) de NCVB helemaal geen politieke partij is, maar een organisatie die openstaat voor alle vrouwen die de doelstelling onderschrijven, dat (2) een groot deel van de christenen nu eenmaal lid zijn van een socialistische partij, dat (3) de Partij van den Arbeid geen onchristelijke partij genoemd zou moeten worden, en dat (4) niet slechts de christelijke partijen de waarheid in pacht hebben.”¹⁶¹

We zien hier in twee reacties de uitersten waartussen de NCVB zich bewoog. Dat het bestuur intern ook over de positiebepaling debatteerde bleek in eerste instantie uit een briefwisseling met de afdeling Harmelen in mei 1946. De afdeling vroeg hier goedkeuring van het hoofdbestuur over een samen te stellen lijst met sprekers die “maatschappelijke en staatkundige onderwerpen” konden behandelen. Het hoofdbestuur wilde hier echter niet aan, wellicht uit vrees dat er over sommige opgenomen personen discussie zou ontstaan. “Het voldoen aan redelijke eisen van welsprekendheid en voorlichting kunnen geven in de geest van onzen bond” moest voor de afdeling(en) voldoende leidraad zijn om te bepalen wie uit te nodigen.¹⁶² Op 25 juni besliste het hoofdbestuur in haar vergadering dat vrouwen die als lid tot de Partij van den Arbeid waren toegetreden als lid van de NCVB aan konden blijven (“opdat wij als Christenvrouwen kunnen trachten hen ervan te overtuigen met ons woord, maar bovenal met ons gevoel”).

¹⁵⁸ A. Knoppers-Valkenier, in *De Christenvrouw* van april/mei 1946, 2.

¹⁵⁹ Knoppers, *De Christenvrouw*, 2.

¹⁶⁰ *Brief van mevr. Rietveld-Heiner* aan de presidente van het hoofdbestuur. Ze had dit graag mondeling toegelicht maar dit was onmogelijk omdat ze wegens een aanval van diphterie het bed moest houden. ATRIA archief NCVB. Inv. nr. 253.

¹⁶¹ *Brief van mevrouw van Lindonck*, aan het HB, voorjaar 1946. ATRIA archief NCVB. Inv. nr. 253.

¹⁶² *Brief van het HB* aan de afdeling Harmelen van de NCVB, juli 1946. ATRIA archief NCVB. Inv. nr. 253.

In *De Nieuwe Nederlander* verscheen een venijnig artikel onder de kop: “Misplaatst.” “Zij mogen dus blijven”, schreef de krant, “als object van bekering, maar deze ‘verdoolde’ zusters moesten tot beter inzicht gebracht worden.” Op leidende posten waren ze niet meer welkom, en bestuursfuncties moesten worden neergelegd. De schrijver van het artikel geloofde dat de hoofdbestuurleden het oprecht meenden, maar het maakte de kwestie eerder erger dan beter. Geloof heeft alles met politiek te maken, en iedereen zou vrij moeten zijn om lid van een partij van zijn of haar keuze te worden (in dit geval ging het alleen over het lidmaatschap van de Partij van den Arbeid).¹⁶³

De eerste die reageerde was Freule Wttewaall van Stoetwegen (inmiddels CHU Kamerlid en vertrouweling van H.W. Tilanus, haar fractievoorzitter), die het hoofdbestuur hierin een onjuiste houding verweet. “Doe hier zo spoedig mogelijk iets aan”, raadde zij het hoofdbestuur aan, “anders gaan vrouwen hun lidmaatschap opzeggen!”¹⁶⁴ De Freule bedoelde hiermee dat het hoofdbestuur snel openheid van beleid moest betrachten om onrust binnen eigen gelederen te vermijden. Zij was evenals Tilanus geen voorstander van de ‘doorbraakgedachte’ en zag dus met lede ogen aan hoe de vooruitstrevende krant de NCVB hard aanpakte. Tevens meende Wttewaall van Stoetwegen dat de krant de mening van het hoofdbestuur niet juist had overgebracht. Het was in ieder geval zaak snel zelf met een persbericht naar buiten te komen, “want de afdeling van De Bilt heeft ons nu aardig in moeilijkheden gebracht.”¹⁶⁵ Zittende bestuursleden konden gewoon aanblijven, maar PvdA leden zouden niet “bij voorkeur” verkiesbaar moeten worden gesteld.¹⁶⁶

In *De Nieuwe Nederlander* verscheen in september nog eens een artikel waarin de tweeslachtige opstelling van het hoofdbestuur werd gehekelde.¹⁶⁷ Dat hoofdbestuur deed in een redactioneel artikel in *De Christenvrouw* de doelstellingen van de NCVB nog eens uit de doeken. “De praktische politiek, dat is het verwezenlijken van partijidealen wordt overgelaten aan de betrokken kiesverenigingen enz. Bij het aanvaarden van het lidmaatschap van de NCVB wordt ondertekening van de grondslag gevraagd, dat wil zeggen dat men Christus Koningschap alom wil erkennen, en de

---

¹⁶³ Redactioneel stuk in *De Nieuwe Nederlander* van 18 juni 1946. Deze krant, de spreekbuis van de vernieuwingsgedachte binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, was een krant die zich, tot ergernis van CHU voorman Tilanus, vaker kritisch opstelde over het beleid van vooral de CHU. Na de oorlog, onder hoofdredacteur Van Walsum werd het de krant van de doorbraakgedachte en de vernieuwing binnen de Nederlands hervormde kerk. De opzet mislukte overigens. Van Spanning meent in zijn proefschrift over de CHU dat de krant nooit een grote lezerskring heeft gehad. J. Wieten schreef in zijn studie *Dagblad en doorbraak. De Nederlander en de Nieuwe Nederlander* (Kampen 1986) dat het er medio 1946 zo’n 40.000 zijn geweest, maar dat het aantal na de mislukte ‘doorbraak’ snel terugliep.

¹⁶⁴ Freule Wttewaall van Stoetwegen, via de secretaresse mevrouw C.H. Dambrink-van Doorn, 26 juli 1946.

¹⁶⁵ Freule Wttewaall van Stoetwegen, via de secretaresse aan het hoofdbestuur, 31 juli 1946.

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ *De Nieuwe Nederlander*, 9 september 1946.

wil ernaar te leven.”¹⁶⁸ Hiermee leek de controversale gesteldheid, en het wachten was nu op de effecten die al deze onrust op de verkiezingsuitslag zouden hebben. Er sprak wel een grote ongemakkelijkheid uit, daar de NCVB eigenlijk geen enkel idee had hoe men met een politiek diverse groep vrouwen binnen de eigen besturen moest omgaan. Wat zou in de toekomst zwaarder gaan tellen, een verplichte erkenning van de statuten door alle bestuursleden, of een aanzet tot een statutenwijziging?

Het hoofdbestuur wenste meer staatkundige voorlichting, maar liet dat als het erop aan kwam aan de kiesverenigingen over. Vandaar het verzoek aan de besturen van ARP en CHU “om de vrouwen meer in haar arbeid te betrekken, om haar op de vergaderingen van de plaatselijke kiesverenigingen die voorlichting te geven, waardoor zij de politieke problemen van onzen tijd kunnen benaderen. Hierin kan zij haar man, haar gezin, ja ons geheele volk tot zegen zijn, dat in zij staatkundig leven het ‘vrouwelijk’ inzicht niet missen kan. Vooral nu de stembusstrijd in zicht komt moet het politieke verantwoordelijkheidsbesef, niet alleen van mannen, maar ook van vrouwen verlevendigd en versterkt worden. Maar, dan moeten vrouwen ook weten waar het om gaat. Als Christenen past het ons allerminst een onverschillige houding aan te nemen ten opzichte van het staatkundig leven.”¹⁶⁹ “Nog even dit”, vervolgde de freule in het nummer van *De Christenvrouw* dat vlak na de verkiezingen in mei 1946 uitkwam. “Wij hooren tegenwoordig telkens protesten wanneer de Bond staatkundige voorlichting geeft. Dit is onjuist. Wij hebben onze staatkundige voorlichting te weinig betracht, misschien omdat er minder belangstelling voor was, misschien omdat wij moeilijkheden vreesden. Maar voorlichting op den grondslag van onzen Bond kan niemand ons ten kwade duiden. Onze leden hebben het broodnodig in dit opzicht te weten wat er gaande is.” Hierna analyseerde de freule de verkiezingsuitslag, die een mislukking van de poging tot een doorbraak betekende.

Het lijkt duidelijk dat ‘staatkundige voorlichting’ voor de vrouwen van de NCVB bepaald niet betekende dat er politiek stelling werd genomen, anders dan het bevestigen van de wijze waarop

freule C.W.I. Wittewaall van Stoetwegen (1901-1986)

¹⁶⁸ *Uit de beginselverklaring van de NCVB*, opgesteld naar aanleiding van de vele vragen over de mogelijkheid zowel van de PvdA als van de NCVB lid te zijn.

¹⁶⁹ A. Knoppers, ‘Onze Staatkundige voorlichting’, in *De Christenvrouw*, april/mei 1946.

partijen voldeden aan de beginselen van de NCVB. Het idee dat de vooroorlogse protestantse verbondenheid uiteen zou vallen veroorzaakte deze ferme stellingname. De freule eindigde haar artikel in de *Christenvrouw* met een positieve opmerking over de leiders van de CHU. Zij zouden dan misschien geen ‘grote’ mannen zijn, maar wel ‘gelovig’, en dat bleek nu veel waard te zijn.¹⁷⁰ Het waren tenslotte haar collega’s geworden!

Samenvatting en conclusie

Kunnen we nu constateren dat de NCVB een eerste poging tot maatschappelijke ontzuiling heeft afgewend? De NCVB stelde door middel van een rechtlijnige redentatie (de beginselbrief) vast, dat de statuten genoeg duidelijkheid verschaften. De bond had echter geen politieke aspiraties, ze was nu eenmaal geen kiesvereniging, en kon dus geen enkel lid verbieden lid van een niet-christelijke partij te zijn. Maar het bestuur vroeg zich terdege af of die combinatie mogelijk was, daarmee implicerend, dat men het zelf ondenkbaar vond. Zelfs bij de vaststelling van sprekerslijsten was het hoofdbestuur beducht voor het op de lijst komen van sprekers, die wellicht de nieuwe ideeën op afdelingsbijeenkomsten zouden uitdragen. Die wens tot een politieke doorbraak leefde vooral bij een groep predikanten van Nederlands Hervormde huize, en aangezien er veel predikanten op de sprekerslijsten stonden was dit niet zo’n vreemde gedachte. Het was vooral het hoofdbestuur dat hierbij de toon zette, zodat de vooronderstelling van Lijphart, namelijk dat het de bestuurlijke elites waren die kwesies zouden ‘pacificeren’ hier niet helemaal klopt. Lijphart deelde de dames van de NCVB niet in bij de invloedrijke groepen die de bestuurlijke elite zou kunnen beïnvloeden. Het was voor wat de NCVB betreft niet een politieke pacificatiestrategie, maar een politiek-maatschappelijke socialisatie die de dames binnen de NCVB geleiden hield. Daarbij werkte de houding van het NCVB hoofdbestuur zuilversterkend.

Hoewel de NCVB volhield geen politieke aspiraties te hebben, waren de ingezonden brieven over het doorbraakthema en de discussies hierover in *De Nieuwe Nederlander* toch een zeer verontrustende periode voor de bond. De term doorbraak was toen overigens nog niet in de stukken terug te vinden.¹⁷¹ De NCVB was in de loop der jaren een grote vrouwenbeweging geworden, met 45.000 leden. Zij kon dus, hoewel zonder enige echte politiek invloed, wel degelijk meningvormend optreden naar de leden. En aan de verkiezingsuitslag van 1946 kon afgelezen worden dat deze disciplinerende in ieder geval voor de komende tijd nog functioneerde.

---

¹⁷⁰ Wttewaall van Stoetwegen, in *De Christenvrouw*, mei/juni 1946, 7.

¹⁷¹ Het is mij niet duidelijk geworden vanaf welke periode deze term gebezigd werd. In de gelezen documenten valt de term ‘doorbraak’ niet. Wel wordt in het streven van de Nederlandse Volksbeweging gesproken van “een doorbreking van de vooroorlogse scheidlijnen tussen confessionele en niet-confessionele partijen.”

DE NCVB EN HAAR ‘VOORVROUWEN’

Toen na de verkiezingen van 1946 duidelijk werd dat de vooroorlogse partijverhoudingen grotendeels in stand waren gebleven, trok de belangstelling voor de oude partijen ook weer aan.¹⁷² Alleen de ARP was niet ongeschonden door de eerste politieke krachtmeting na de oorlog gekomen, wat een zelfgenoegzame houding aan de top van de ARP zal hebben getemperd. De minder florissante verkiezingsuitslag maakte dat confessionele maatschappelijke groeperingen zich gingen roeren. Niet alleen een ferm standpunt tegen het opkomend communisme werd van de partij gevraagd, maar ook reflectie op eigen handelen. Hoewel een deel van de oude politieke garde weer in de ARP terugkeerde werd toch de druk teneinde tot vernieuwingen te komen opgevoerd. Zo ook door prominente voorvechtsters van het eindelijk invoeren van het passief vrouwenkiesrecht.

Tijdens de eerste jaarvergadering van de NCVB in juni 1946, waarbij 5000 vrouwen aanwezig waren, en die rechtstreeks door de Nederlandse Christelijke Radio Vereniging (NCRV) werd uitgezonden hadden de dames Diepenhorst en Knoppers al uiting gegeven aan hun voorkeur voor meer politieke inbreng. De NCVB was sinds twee jaar (1944) lid van het Nederlands Vrouwencomité waar enkele keren per jaar met veel andere vrouwenorganisaties gesproken werd over politiek belangwekkende zaken. Of de ARP vrouwen daar hun hernieuwde moed vandaan haalden of dat er andere redenen aan te wijzen waren om zich te gaan roeren, het is niet duidelijk. Dat de achtergestelde positie van de vrouw niet louter een probleem was dat binnen de confessionele partijen speelde was wel duidelijk uit de discussies die binnen het Nederlands Vrouwencomité gevoerd werden. De confessionele leden benadrukten dat het eigene van de vrouw in het moederschap school, een andere stroming benadrukte de individuele ontplooiing van de vrouw en haar recht op betaalde arbeid. Wat beide stromingen verbond was de erkenning dat man en vrouw in wezen verschilden, maar dat gebruik moest worden gemaakt van hun complementariteit.¹⁷³

Het leek erop dat er een hernieuwde betrokkenheid bij staatszaken was aangeboord. In *De Christenvrouw* verschenen ieder maand lange artikelen over zaken die in de binnenlandse politiek speelden. Zo schreef men in 1947 over de prijsbeheersing en inflatie, over de goederenschaarste, het gebrek aan goede gezinshulpen doordat jonge meisjes liever dienstnamen als MARVA, de vrouw en de United Nations Organisation.¹⁷⁴

¹⁷² Velde, *Vrouwen van de partij*, 49.

¹⁷³ Vermeij en Raben, *‘De eigen waarde’*, 101.

¹⁷⁴ Artikelen in *De Christenvrouw* in afleveringen van de jaargang 1947.

Gezina H.J. van der Molen (1892-1978)

De Sociaal Economische Raad van de UNO steunde in het voorjaar van 1947 een Deens voorstel om bij de aangesloten staten aan te dringen op het toekennen van gelijke politieke rechten aan mannen en vrouwen. Van der Molen, die namens Nederland afgevaardigde was, meende dat er “zoveel vrouwen gereed staan om haar aandeel op zich te nemen in de verantwoordelijkheid voor de gang der zaken in de wereld. Laat men nu ook aan de vrouw de kans geven deel te nemen aan het politieke leven, zoowel nationaal als internationaal.” Van der Molen stelde voor dat de vergadering van de Verenigde Naties deze oproep rechtstreeks aan de aangesloten lidstaten zou doen toekomen. Zij hoopte hiermee natuurlijk druk op de zaak te zetten. “Bravo” vond presidente Knoppers in *De Christenvrouw*.¹⁷⁵ “Met belangstelling zien we uit naar de reactie in ons eigen land, waar een deel der vrouwen in dit opzicht nog heel erg achter staat.”¹⁷⁶ Zij doelde hiermee natuurlijk op de situatie in de ARP waarbij men nog steeds gebonden was aan de standpunten die de commissie Idenburg in 1921 ingenomen had. Het partijbestuur was in 1946 nog van mening dat dit besluit gehandhaafd moest blijven, en sommige kiesverenigingen dwarsboomden om dezelfde reden een lijstverbinding met de CHU, omdat zij wel vrouwen op de kieslijst plaatsten.¹⁷⁷

Of de oorlog, waarin vrouwen zich van een daadkrachtige kant hadden laten zien, de internationale druk (of dreiging daarmee), of misschien alleen het doorzettingsvermogen van enkele vrouwen een rol speelde, dat valt achteraf moeilijk te bepalen. Zeker was dat zowel Gezina van der Molen, F(enna) T. Diemer-Lindeboom (dochter van de oprichtster van de NCVB: A.M.

¹⁷⁵ A. Knoppers-Valkenier, ‘Staatkundige voorlichting’, in: *De Christenvrouw* maart 1947, 2.

¹⁷⁶ *Ibidem*, 2.

¹⁷⁷ Velde, *Vrouwen van de partij*, 22.

Lindeboom-de Jong en gepromoveerd juriste), als L.A. Lever-Brouwer de positie van vrouwen binnen de ARP wilden verbeteren.¹⁷⁸ De ARP kiesverenigingen waren de aangewezen plaats waar vrouwen een actievere rol moest worden toebedeeld, vonden zij.

In 1948 werden er voor de tweede maal na de oorlog verkiezingen gehouden voor de Tweede Kamer.¹⁷⁹ In dat zelfde jaar organiseerden de dames Van der Molen, Diemer-Lindeboom en Lever-Brouwer een conferentie: Positie en taak der vrouw in de ARP. Fenna Diemer, die gevraagd was op deze bijeenkomst een referaat over de vrouw in de ARP te houden aarzelde in eerste instantie. Haar echtgenoot stimuleerde haar echter met de woorden: “het is de hoogste tijd voor verandering, werk je maar goed in.”¹⁸⁰ De antirevolutionaire partij zou de politieke scholing van vrouwen ter hand moeten nemen en haar standpunt ten aanzien van het passief vrouwenkiesrecht moeten wijzigen vonden zowel Diemer-Lindeboom als Lever-Brouwer.

Om de druk op te voeren richtten Diemer-Lindeboom, Lever-Brouwer en van der Molen op 15 juli 1949 het ‘Studiecentrum van Antirevolutionaire vrouwen (SCEVAR) op’, om “bij te dragen tot de staatkundige vorming van vrouwen, die bereid zijn een actieve plaats in het politieke en maatschappelijke leven in te nemen, en lid zijn van de ARP.”¹⁸¹ Evenals het Vrouwencomité van de CHU bleef deze organisatie klein, met in 1952 nog maar 23 leden.¹⁸²

De vrouwen kregen al eerder hun zin want het Centraal Comité van de ARP had in 1948 de commissie Donner ingesteld die aan de hand van een uitgebreide bijbelexegese de geldigheid van de beslissing over het passief vrouwenkiesrecht zou gaan onderzoeken. In tegenstelling tot de Commissie Idenburg in 1921 mochten in deze commissie wel twee vrouwen zitting nemen: Van der Molen en Diemer-Lindeboom.¹⁸³ Die laatste had de woorden van haar echtgenoot tamelijk serieus genomen, en van haar hand verscheen in 1949 een bundeltje met de titel: *Man en vrouw in het volle leven* dat helemaal over de in haar ogen ongeldige resolutie van 1921 handelde.¹⁸⁴ In deze bundel ging zij nog eenmaal alle argumenten na die destijds door de commissie Idenburg gehanteerd waren om vrouwen het passief kiesrecht niet toe te vertrouwen. Enerzijds haalde ze het destijds veel gebruikte argument aan dat gevonden werd in het Bijbelboek Genesis (2: 18) waar de

¹⁷⁸ L.A. Lever-Brouwer was naast kinderboekenschrijfster ook van 1951-1964 redacteur van De Christenvrouw, en rubriciste in het ARP blad Nederlandse Gedachten. Fenna Diemer-Lindeboom was getrouwd met de hoofdredacteur van dagblad De Rotterdammer spreekbuis van de protestants christelijke stroming, E. Diemer.

¹⁷⁹ Na deze verkiezingen werd het eerste kabinet Drees (1948-1951) gevormd, teneinde de onafhankelijkheid van Indonesië mogelijk te maken door een Grondwetsherziening voor te bereiden.

¹⁸⁰ Diemer-Lindeboom, ‘Honderd jaar ARP’, 183.

¹⁸¹ Post, *In strijd*, 135; Bootsma, ‘Vrouwen in confessionele partijen’, 77.

¹⁸² Bootsma, ‘Vrouwen in confessionele partijen’, 77.

¹⁸³ Velde, *Vrouwen van de partij*, 23.

¹⁸⁴ F.T. Diemer-Lindeboom, *Man en vrouw in het gewone leven* (Utrecht 1949). De titel van het boekje sloeg op de Bijbeltekst uit Genesis 1: 27, de tekst die Bavinck deed concluderen dat man en vrouw gelijkwaardig waren.

vrouw als de hulp van de man wordt beschreven.¹⁸⁵ Volgens Diemer-Lindeboom (maar hierin horen we Bavinck spreken) is de man omgekeerd eveneens afhankelijk van de vrouw. Zij zijn elkaar tot hulp. Het boek Genesis beschreef weliswaar het natuurgegeven huwelijk en gezin, waarin de man en vrouw elk hun taak hebben, maar dat zei volgens Diemer niets over de taak die zij in huidige samenlevingsverbanden vervullen. En juist in de kring van mannen die zo van deze christelijke ordening overtuigd waren behoorden in Fenna Diemers tijd tot de meest aanhankelijke onderdanen van de vorstin (Wilhelmina). “Een koningin laat zich niet rijmen met een natuurlijke vrouwelijke onderdanigheid,” meende ze.¹⁸⁶

Even verderop nam ze, evenals Bavinck dertig jaar daarvoor, verder afstand van Kuypers manier van bijbelinterpretatie ten aanzien van de rol van de vrouw in de moderne maatschappij. De oude ordinantie van Kuiper volgens welke de partijleiding nog steeds handelde en waarbij de rol van de vrouw vast lag, zou moeten worden losgelaten.¹⁸⁷ Abraham Kuiper had zich daarbij volgens Diemer-Lindeboom nogal eens denigrerend over de vrouw uitgelaten. “De vrouw mag zich op het politieke terrein wat omdribbelen, en er misschien ten dele in slagen er een zekere positie te veroveren, een positie der ere wint de vrouw op dat erf in haar concurrentiestrijd met de man nooit. Ze zal er altijd inferieur aan de man blijven.”¹⁸⁸ Fenna Diemer vervolgde haar pleit voor vrouwenkiesrecht met een betoog waarin ze alle fundamentele bezwaren van Kuiper en de commissie Idenburg weerlegde en waarin ‘de volheid van de mens’ centraal stond.

Ten slotte kwam ze terug op de uitgangspunten waar in de naoorlogse periode behoefte gevoeld werd, en waartoe scholing en voorlichting nodig waren. “Vrouwen, en niet [in] het minst moeders van grote kinderen en andere vrouwen die met rijpere jeugd veel contact hebben komen tot het besef, dat, willen zij de naar volwassenheid groeiende jonge mensen leiding kunnen geven, zij zelf enigermate van staatkundige vraagstukken en de betekenis van het christelijk beginsel daarbij, op de hoogte dienen te zijn. Vandaar een zekere drang zich de nodige kennis eigen te maken.”¹⁸⁹ Fenna Diemer verwoordde hierbij de angst die ondanks het feit de oorlog die ten einde was nog steeds leefde, en vervolgde: “Tot dit ontwakend verantwoordelijkheidsbesef heeft ongetwijfeld bijgedragen de jarenlange ondervinding, dat een aan alle christelijke normen ontzonken politieke, door het zwaard gesteunde macht, een volk ten verderve voert.”¹⁹⁰ Ze

¹⁸⁵ Volgens Fenna Diemer was dit de lijn die Kuiper altijd had gevolgd. Zij herhaalde dit nog eens in een gesprek met H. van de Streek op 16 juli en 11 oktober 1985.

¹⁸⁶ Ibidem, 88.

¹⁸⁷ A. Kuiper, *De Eerepositie der vrouw*, 61.

¹⁸⁸ A. Kuiper, artikel in *De Standaard*, 28 mei 1914.

¹⁸⁹ Diemer, *Man en vrouw*, 75.

¹⁹⁰ Diemer, *Man en vrouw*, 75.

beklaagde zich er over dat naar de vrouwen die tijdens de bezetting zo onmisbaar leken enkele jaren later niet meer geluisterd werd. Die scholing werd al decennia lang door organisaties als de NCVB verzorgd, waarbij ze de commissie Donner nog eens wees op het goede werk dat niet door de politiek maar door de vrouwen zelf ter hand was genomen.

In datzelfde jaar 1949 bracht de commissie Donner haar advies uit, waarin aan ARP kiesverenigingen werd overgelaten al dan niet vrouwen op de kieslijsten te plaatsen, waarmee het Deputatenbesluit van 1921 feitelijk werd opgeheven. Dat een advies geven nog niet betekende dat vrouwen nu op de kieslijsten voor de verkiezingen van 1949 prijken mag duidelijk zijn. Door weerstand in de kiesverenigingen en uitstelgedrag om conservatieve stromingen binnen de ARP te houden¹⁹¹ duurde het nog tot 1953 voor de partij het besluit van 1921 herzag.¹⁹² En het duurde nog tot 1963 voor ‘de freule’ van de CHU haar eerste vrouwelijke ARP collega Kamerlid kon begroeten.¹⁹³

Vorstinnen als voorbeeld

Zoals we al zagen in het betoog van Fenna Diemer was de positie van koningin Juliana een interessante. Ze kon altijd verzekerd zijn van de steun van het protestants christelijk volksdeel, al was die loyaliteit voor een groot deel gebaseerd op de erfenis van de natuurlijke autoriteit van haar moeder Wilhelmina. De vrouwen zagen in Juliana en haar moeder een impliciete steun voor de kracht die er enerzijds van haar koninginnenschap uitging. Maar anderzijds voelden zij zich door de monarchie gesteund in het voorlichtingswerk dat de NCVB op maatschappelijk en staatkundig terrein aanbood.¹⁹⁴ Bij het 25 jarig jubileum van de NCVB in juni 1946 namelijk ontving de bond van zowel koningin Wilhelmina als van Juliana en Bernhard een gelukstelegram. “De Koningin spreekt de wens uit, dat Uw Vrouwenbond vruchtbaar moge werken tot heil van het vaderland en tot heil van haar leden.” Deze werden trots afgedrukt in *De Christenvrouw*.

Een bijzondere gebeurtenis die zijdelings met de vorstinnen te maken had is de kwestie rond de openstelling van de tentoonstelling ter gelegenheid van het regeringsjubileum van koningin Wilhelmina, van 18 augustus tot 30 september 1948 in Den Haag. Voor de organisatie van het onderdeel ‘De vrouw in het Nationale en Internationale leven’ had het tentoonstellingsbestuur besprekingen gevoerd met verschillende vrouwenorganisaties waaronder de NCVB, maar deze

---

¹⁹¹ Evenals in 1921 leefde nog steeds de angst dat de SGP voor wie het vrouwenkiesrecht ongeoorloofd bleef, een deel van het electoraat zou binnenhalen: Post, *In strijd*, 143, en Van Spanning, *De CHU II*, 12-13.

¹⁹² Streek, ‘*Uit de vernedering*’, 172. Van Spanning mende dat het vooral de hervormd-gereformeerden waren die de behoudende flank van de ARP vormden, *De Christelijk Historische Unie, II*, 12-13.

¹⁹³ Jacqueline C. Rutgers (1908-1998) ARP Tweede Kamerlid van 1963-1967.

¹⁹⁴ *De Christenvrouw* augustus 1946, voorpagina.

stelde de voorwaarde dat slechts medewerking kon worden verleend als de tentoonstelling zondags gesloten zou zijn. Daaraan werd geen gehoor gegeven en de NCVB trok haar medewerking vervolgens in, “om des gewetens wil.”¹⁹⁵ *De Hervormde Kerk* noemde de weigering om mee te werken een “uiting van neocalvinistische uitlegging van het vierde gebod”, en deelde nog mee “dat ‘de freule’ hier samen met mej. Tellegen zeker niet achter stonden.”¹⁹⁶ De uitkomst van de weigering medewerking te verlenen was echter toch de uiteindelijke zondagsluiting van de tentoonstelling, zodat de NCVB zich zonder gewetensbezwaren bij de organisatie kon voegen.¹⁹⁷ Zien we hier een staaltje van de macht van het getal? Een boycot zou namelijk veel NCVB vrouwen van een bezoek aan de tentoonstelling hebben weerhouden, zo verwachtte men.

In het orgaan werd uitvoerig bij deze tentoonstelling en het begeleidende boekwerk stilgestaan. Tegenover de mening over de christenvrouwen zoals beschreven in de uitgave stelde de schrijfster in *De Christenvrouw* dat de reden voor de voortdurende achterstelling van de christenvrouw in de traditie besloten lag. Het jubileumboek propageerde echter in de inleiding onder andere Henriëtte Roland Holst als profetes van de vooruitgang. Maar “hier spreekt het socialisme, een levensopvatting die de christenvrouw helemaal niet toespreekt maar afstoot.”¹⁹⁸ Tevens was er kritiek op de manier waarop “een kleine groep vooruitstrevende schrijfsters” aan het woord gelaten werden over het protestantse kerkenwerk. “Het boek verliest door deze dingen aan overtuigingskracht.”¹⁹⁹ Toch werd de bundel in *De Christenvrouw* van een maand later aangeboden “voor St. Nicolaas of kerstfeest. Een waardevol bezit voor oud en jong.” Bij dit alles wordt duidelijk dat kritiek niet geschuwd werd, maar vrouwen ook eigen verantwoordelijkheid werd toevertrouwd. In hetzelfde nummer is sprake van een goed lopende propaganda-actie ten behoeve van ledenwerving tijdens de tentoonstelling. Datzelfde najaar werd het doel uitgesproken om de NCVB zo snel mogelijk tot 100.000 leden door te laten groeien.

Samenvatting en conclusie

Als we nu getalsmatig een indruk willen krijgen van de daadwerkelijke invloed die vrouwen in de jaren veertig op de politieke besluitvorming konden uitoefenen dan kunnen we niet anders dan teleurgesteld zijn. De effecten van het voorstel van de Commissie Donner zouden pas in 1963 leiden

---

¹⁹⁵ Digibron: *Gereformeerd Weekblad*, Persschouw, waarin op 27 maart 1948 commentaar werd geleverd op in die week verschenen artikelen. Dit artikel was verschenen in *De Hervormde Kerk*, een moderne hervormde krant, die de weigering van de NCVB hekelde.

¹⁹⁶ Ibidem

¹⁹⁷ Diemer, Katz, *Na 30 jaren*, 43.

¹⁹⁸ B.G. Meyenfeld-Bakker, ‘Vrouwen van Nederland 1898-1948’, in: *De Christenvrouw*, oktober 1948, 3.

¹⁹⁹ Ibidem.

tot de benoeming van het eerste vrouwelijke ARP Kamerlid. Er waren nog vrijwel geen vrouwelijke CHU Kamerleden en ook in Gemeenteraden en Provinciale Staten was de inbreng van vrouwen die namens een protestants christelijke partij zitting hadden nog erg klein.²⁰⁰

Om een goede indruk te krijgen van de werkelijke invloed, is het wellicht verstandiger om niet van politieke getalsverhoudingen uit te gaan, maar van een ander soort invloed. We zagen al de druk die de NCVB op de organisatie van de tentoonstelling ‘De vrouw in het Internationale en nationale leven’ kon uitoefenen. Daar waar vrouwen echter niet aanwezig zijn bij de daadwerkelijke besluitvorming kan een alternatief mechanisme in werking treden. Rondom het politieke besluitvormingsproces gingen adviescommissies waarin vrouwen wel een belangrijke rol hadden en grote maatschappelijke organisaties, waaronder de NCVB invloed uitoefenen. De NCVB, die in 1949 al 45.000 leden telde was een van de grotere spelers in dit speelveld.²⁰¹ Het sprak van een zekere moreel en praktisch nut voor de (christelijke) politieke partijen om dergelijke grote gemeenschappen te raadplegen, of althans verzekerd te zijn van de welwillende medewerking van een grote bond als die van de NCVB. Gezina van der Molen en Fenna Diemer die ook bij de partijkaders op enig gezag konden rekenen waren graag geziene spreeksters op bijeenkomsten van de NCVB, zowel op grote landelijke vergaderingen alsook bij de afdelingen.²⁰² Er verschenen regelmatig artikelen van hun hand in *De Christenvrouw*. Zij hadden dus ongetwijfeld invloed op de aangesloten leden, en konden als verbindende elementen worden gezien tussen de politiek en de NCVB. “Voor de septembervergadering zullen we vragen mej. mr. G.H.J. v.d. Molen uit Aerdenhout”, meldden de notulen van de afdeling Gouda.²⁰³ Vanwege de slechte financiële situatie van veel afdelingen in de eerste jaren na de oorlog was het alleen de vraag of een uitnodiging aan deze spreeksters niet boven de begroting uit ging.²⁰⁴

Maar ook aan de top van de organisatie probeerde men zich breed te oriënteren. De NCVB was aangesloten bij het Nederlands Vrouwencomité, dat door haar nog bredere basis feitelijke politieke besluitvorming kon afdwingen. Het was wel zaak ook de pers daarin te betrekken, want zonder publicaties die een groter publiek dan alleen de vrouwelijke leden zou bereiken, kon de druk niet worden opgevoerd. Voor de protestants christelijke pers was dat natuurlijk lastiger, omdat daar

---

²⁰⁰ Geen enkele vrouw namens de ARP, voor de CHU slechts 4 gemeenteraadsleden en een Kamerlid. Zie voor meer details J.C. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*, 183-207.

²⁰¹ A. Knoppers-Valkenier, ‘Van strijd en zegen’, in: A.C. Diepenhorst en F. Mackay, *Na 30 jaren* (Amsterdam 1950) 39.

²⁰² Beide dames maakten in 1948 deel uit van de commissie Donner die het besluit van de commissie Idenburg uit 1921 zou bestuderen, met als eindconclusie dat de uitsluiting van vrouwen bij de kandidaatstelling voor een plek binnen het openbaar bestuur niet langer werd gehandhaafd.

²⁰³ *Notulen* van de bestuursvergadering van de afdeling Gouda, 6 juni 1946.

²⁰⁴ Gezina van der Molen heeft nooit als spreekster in Gouda opgetreden, of dat was vanwege de prijs die ze vroeg of vanwege een agendaprobleem is niet bekend.

---

de loyaliteit niet altijd bij de vrouwen lag. Enerzijds probeerde de NCVB haar protestants christelijke identiteit te bewaren, en haar adressen niet te scherp te formuleren. Anderzijds kon ze via de breder geuite wensen via het NVC meeliften op eventuele politieke resultaten, die de eigen kerkelijke en politieke achterban niet meteen zouden alarmeren. In het volgende hoofdstuk zullen we enkele voorbeelden nader bekijken.

Interessant was de manier waarop de NCVB zich conformeerde aan de manier waarop het overgrote deel van de ARP en CHU zich opstelde in de pogingen een politieke doorbraak te bewerkstelligen. Als de problemen zich op een ander vlak dan de gelijkberechtiging van vrouwen afspeelden was de grote bond loyaal aan haar politieke voormannen, en gebruikte ze dezelfde argumenten die ook bij de oprichting van de bond werden gehanteerd: er moest een dam worden opgeworpen tegen de socialistische invloed die wellicht binnen de NCVB tot politieke discussies zou kunnen leiden. De NCVB vond dat die discussies in de kiesverenigingen thuishoorden. Daar zouden de belangrijke voormannen wel met eventuele dissidenten afrekenen zodat de rust kon weerkeren.

Het kan ook als een vorm van lafheid worden beschouwd, en dan krijgt de weigering om de bond open te stellen voor andere politieke invloeden iets dwangmatigs.²⁰⁵ Aan de andere kant verzekerde de NCVB zich met deze standvastige houding wel een vorm van vertrouwen van de eigen mannelijke achterban. Dit vertrouwen hadden de voorvechtsters van het passief vrouwenkiesrecht binnen de ARP later nog hard nodig om de besluiten van de commissie Idenburg ongedaan te laten verklaren. Als van te voren bekend was geweest dat ondanks deze loyaliteitsverklaring vrouwen nog lange jaren geduldig zouden moeten wachten op de effectuering van politieke vrouwenparticipatie, was het misschien ook in 1946 anders gelopen.

---

²⁰⁵ De oprichting van de Partij van de Arbeid had in protestantse kring tot grote spanningen geleid. Als er geen standpunt ten aanzien van de verenigbaarheid van PvdA lidmaatschap en een bestuursfunctie binnen de NCVB was afgegeven waren de spanningen wellicht ook tot de top van de NCVB doorgedrongen. Door deze houding is dat vermeden, maar de mogelijkheid tot een interne discussie was daarmee vervlogen.

HOOFDSTUK IV

PROFILERING IN DE JAREN VIJFTIG

“Er is deining in allerlei kringen, nu de positie van de gehuwde vrouw in de Tweede Kamer opnieuw ter sprake is gekomen”. Zo opende een artikel in *De Christenvrouw* van december 1948.²⁰⁶ Nadat in de oorlog het Rijksambtenaren reglement niet kon worden gehandhaafd door gebrek aan mannelijke ambtenaren, ging het Nederlands Vrouwen Comité, met Marie Tellegen als woordvoester zich opnieuw met de ontslagverplichting van gehuwde ambtenaressen bezighouden. De NCVB sloot zich echter, in tegenstelling tot het R.K. Vrouwendispuut, niet bij het adres van het Nederlands Vrouwencomité aan de ministerraad aan vanwege bezwaren die in de bond leefden voor wat betreft de gehuwde werkende vrouw. Freule Wttewaall van Stoetwegen had bij haar aarzeling van drie jaar daarvoor dat de NCVB nog niet zou behoren tot “de progressieve krachten aan het front” de heersende mening bij de bond dus juist ingeschat.²⁰⁷

De redactiecommissie van *De Christenvrouw*, 1949, in: A.C. Diepenhorst en F. Mackay, *Na 30 jaren*, 34.

²⁰⁶ ‘De gehuwde vrouw in dienst van de overheid’, *De Christenvrouw*, december 1948, 4. Onder het adres hierover aan de regering staan veel vrouwenorganisaties, maar niet de NCVB en het Katholiek Vrouwengilde.

²⁰⁷ Zie blz. 29.

Enkele redenen om niet bij het adres aan te sluiten waren: het ongewenst zijn in het algemeen van beroepsarbeid van de vrouw, het hebben van een dubbel gezinsinkomen dat ‘scheve ogen’ kon veroorzaken, het bewust voorkomen van zwangerschap, en ten slotte, dat het werken van een vrouw buitenshuis het geluk en de welvaart van huisgezin en maatschappij tot in de wortel aantast.²⁰⁸ De individuele afweging werd hier dus hoger gesteld dan de collectieve zorg voor een betere wetgeving. De NCVB had dus bij die gelegenheid daadwerkelijke, weliswaar in gemeenschappelijk verband, haar stem op het politieke toneel kunnen laten horen, maar ze trok zich terug binnen de grenzen van haar beginselprogramma. Dat valt te prijzen, maar het niet meedoen betekende wel dat de NCVB buiten de discussies belandde. Verder kreeg de NCVB een behoudend stempel wat haar niet ten goede kwam binnen het vrouwelijk samenwerkingsverband dat het NVC was. Van 1952 tot 1955 kon dit punt vanwege de tegenwerking van de NCVB nauwelijks meer in het NVC besproken worden.²⁰⁹

Een ander actiepunt dat overgelaten werd aan de bevoegde instanties was in 1949 de hulp van Nederlandse vrouwen bij het zoeken naar middelen teneinde de Nederlandse gevangenen in Indië te bevrijden. Het Comité werd aangeraden zijn werk te beëindigen, hoewel de NCVB dankbaar was voor de behaalde resultaten.²¹⁰ Voor dit punt gold hetzelfde. Het leek of het te dicht naderen van de plaats waar de echte macht zich bevond, een grens werd overschreden. Die grens was nergens vastgelegd, maar leek een logisch voortvloeisel uit de statutaire regel dat niet aan echte politiek zou worden gedaan.

Waar wel de nodige, zij het morele, steun werd toegezegd, is aan het instituut Steun Wettig Gezag. “Laat iedere rechtgeaard Nederlander zijn plicht begrijpen. Het gaat om het heil van ons Vaderland en om het wettig gezag rondom de troon der Oranjes.”²¹¹ Het land had net een nieuwe vorstin en in Indië liepen de spanningen rond het Nederlandse gezag hoog op. Dit was een vorm van gemakkelijke meningsuiting die niet echt tot doel had daarmee politieke invloed uit te oefenen. Het bevestigde nogmaals de band met de eigen politieke partijen en het Huis van Oranje.

In het advies aan de regering ten aanzien van de winkelsluitingswet nam het NVC de adviezen van de NCVB over, slechts twee vrouwenbonden deelden het advies niet.²¹² Hierbij was de

²⁰⁸ A. Knoppers, in: *De Christenvrouw*, april 1949, 4.

²⁰⁹ A. Linders, *‘Frappez, frappez toujours!’*. N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd (Hilversum 2003) 120.

²¹⁰ Bericht van het hoofdbestuur van de NCVB in *De Christenvrouw*, april 1949, 1.

²¹¹ A. Knoppers, in: *De Christenvrouw*, mei 1949, 8. Het Instituut Steun Wettig Gezag dat van 1948-1958 bestond had tot doel om een bemiddelend en verbindend orgaan te zijn tussen Nederlanders en haar regering onder het Huis van Oranje.

²¹² E. Fröhlich-Hoenderdos, *De Christenvrouw*, april 1949, 10. Het advies behelsde een sluitingsmiddag per week, zes uur avondsluiting en een avond per week koopavond tot 19.00 uur.

zondagsheiliging niet in gevaar, en de wet werd als tegemoetkoming aan de hardwerkende middenstander gezien die nu meer tijd zou krijgen voor het gezin.

In hetzelfde nummer van *De Christenvrouw* stonden in de rubriek: ‘de leestafel’ boeken van Herman Bavinck (‘Onze kerk, zendingskerk’) en Fenna Diemer- Lindeboom (‘Man en vrouw in het volle leven’) als aanrader. Voor wat Diemer betrof hoopte de bond “dat het niet lang meer zal duren, dat naast Jkvr. Mr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen (CHU) een vrouw van AR beginsel een waardige plaats inneme in de vertegenwoordiging van het Nederlandse volk, waartoe zowel mannen als vrouwen behoren.”²¹³ Dat deze wens ooit bewaarheid zou worden was in 1949 tamelijk waarschijnlijk. Diemer was namelijk in gesprek met ARP voormannen in de Commissie Donner, en het was Fenna Diemer of Gezina van der Molen die op de ARP lijst een plek zou verwerven, daarvan was men binnen de NCVB gelederen overtuigd.

Van der Molen deed in *De Christenvrouw* van juni 1950 nog maar eens een oproep om het werk van de Verenigde Naties (moreel) te steunen. “De vraag of de V.N. zullen slagen of mislukken, is niet een kwestie die buiten ons omgaat. De crisis der V.N. is de nood der volken. Wij delen daarin, wij dragen daarvoor mede de verantwoordelijkheid.”²¹⁴ Het handelen van de NCVB in al deze kwesties laat wel een constante zien. In 1950 was een zinsnede aan de statuten toegevoegd die de wens tot optreden naar ‘buiten’ onderstreepte, “...teneinde de Christelijke grondslagen van ons volksbestaan te waarborgen.” Als er politieke actie verlangd werd dan had de NCVB wel enkele daartoe geschikte vrouwen in de aanbieding. Dat dit niet de minst opgeleide en politiek bewuste vrouwen waren wist de NCVB maar al te goed. Alle handelingen werden nog steeds verricht vanuit een protestants-christelijke levensvisie die was vastgelegd in de statuten van de NCVB.

De rechtspositie van de gehuwde vrouw

Dan lag er de kwestie rond de rechtspositie der gehuwde vrouw. In 1950 nog werd de vrouw door het aangaan van een huwelijk ‘handelingsonbekwaam.’ In een twee pagina’s tellend betoog over de vrouw en alle bepalingen die golden als zij in het huwelijk trad probeerde Fenna Diemer (die zelf juriste was) de lezers van *De Christenvrouw* voor te bereiden op veranderingen die er in de wetgeving wellicht zouden komen. “De vrouw staat in het huwelijk in veel opzichten op dezelfde lijn als minderjarigen en krankzinnigen”, hield zij haar lezers voor. Hoewel zij een zekere inperking van rechten van de vrouw wel kon rijmen met de organische eenheid die het huwelijk is, moesten de christenvrouwen zich ervan bewust zijn dat de wetgeving niet alleen gebaseerd was op de Bijbelse

²¹³ A. Knoppers, *De Christenvrouw*, april 1949, 10.

²¹⁴ G. v.d. Molen, ‘De Verenigde naties en wij’, in: *De Christenvrouw*, juni 1950, 10-11.

noties. De man behield alle rechten, behalve in het zogenaamde ‘pantoffelhieldartikel’, dat huurkoop buiten medeweten van de vrouw verbood. De enige manier van controle op de huwelijksgoederen kon de vrouw verkrijgen door haar echtgenoot onder curatele te laten plaatsen. Ze concludeerde dat “de medeverantwoordelijkheid van de vrouw, die toch behoort tot het wezen van huwelijksgemeenschap naar christelijke visie, in de wettelijke regeling van de zakelijke aangelegenheden hoegenaamd geen kans kreeg zich te verwerklijken.”²¹⁵

In het volgende maandblad waren twee pagina’s niet voldoende om de aanstaande wetswijzigingen aan de lezers uit te leggen, waarbij haar juridische kennis een afgewogen verhandeling garandeerde. Maar: “Geen wet kan de onderlinge disharmonie in een huwelijk opheffen,” schreef Fenna Diemer. “Het huwelijksrecht betreft een onderdeel van het burgerlijk recht dat in bijzondere zin verband houdt met fundamentele levensopvattingen. Daarom is een algemene herziening een zeer gecompliceerde aangelegenheid.”²¹⁶ Het wetsontwerp voor de nieuwe wet op het huwelijksgoederenrecht van minister Wijers leek volgens Diemer op een eerder ontwerp dat al twintig jaar daarvoor door minister J. Donner was ingediend, en het was volgens haar niet te hopen dat ook dit wetsontwerp evenals het vorige weer van tafel zou worden geschoven.

Bij alle complexiteit van een nieuwe wet op de huwelijksgoederen, was het voor de NCVB vrouwen vooral van betekenis of de hoofdgedachte ervan zou stroken met een christelijke visie op gezin en huwelijk. De hoofdgedachte van de wet ging nog steeds uit van een ‘organische’ band tussen man en vrouw. Verder zou de handelingsonbekwaamheid van de vrouw binnen het huwelijk door de minister worden opgeheven, zodat de vrouw te allen tijde zou kunnen beschikken over voldoende middelen om het goede verloop van de gewone huishouding te garanderen. De man zou ook bij deze wetswijziging de gemeenschap van goederen in het huwelijk blijven besturen.²¹⁷ In *Koningin en Vaderland* werd hierover fel verzet gevoerd.²¹⁸ Dat was begrijpelijk, omdat in de wetswijziging tevens de zinsnede: “de man is het hoofd der echtvereniging” en “de vrouw is aan haar man gehoorzaamheid verschuldigd” zouden worden geschrapt. In een artikel in *De Christenvrouw* schreef Fenna Diemer dat de vraag gesteld kon worden: “Wat eist de christelijke huwelijksnorm in dezen?”²¹⁹ Een motie van Corrie Tendeloo in 1955 tegen het nieuwe Koninklijke

²¹⁵ F.T. Diemer-Lindeboom, ‘Handelingsonbekwaam’, in: *De Christenvrouw*, november 1950, 6-8.

²¹⁶ F.T. Diemer-Lindeboom, ‘Als de verandering doorgaat’, in: *De Christenvrouw*, december 1950, 5-8.

²¹⁷ E.A.A. Luijten en W.R. Meijer, *Huwelijksgoederen- en erfrecht I* (Den Haag 2005) 154.

²¹⁸ W.H. Vermaas, in: *Koningin en vaderland*, Christelijk Historisch weekblad voor Nederland (1950) Nationaal Archief, Christelijk Historische Persorganisatie 1919-1982. Inv.nr. 50.

²¹⁹ F.T. Diemer-Lindeboom in *De Christenvrouw*, december 1950, 5-8.

Besluit over het verbod op arbeid van de gehuwde vrouw, werd met een nipte meerderheid aangenomen. De Staat kon niet die arbeid van gehuwde vrouwen verbieden.²²⁰

De afschaffing van de Wet op de handelingsonbekwaamheid van de vrouw kende een ander verloop. Hierbij stemden de Kamerleden van confessionele zijde voor het voorstel van de vaste Kamercommissie voor Justitie, zodat de frase: ‘De man is het hoofd van de echtvereniging’ in de wet bleef staan. Wttewaall van Stoetwegen erkende dat ze “niet had willen tornen aan de opvatting die in christelijke kring over het huwelijk leefde”.²²¹ Het blijkt dat de NCVB bij monde van juriste Fenna Diemer invloed op de freule probeerde uit te oefenen middels een artikelenreeks in *De Christenvrouw*. Ze haalde daarin Bavinck aan die meende dat de bijbelse verhoudingen “in onze gewoonten en wetgeving toch een gans andere vorm hadden aangenomen”. Diemer leidde hieruit af dat dit ook gold voor de verhouding van de man tot de vrouw. Het wetsartikel hoefde dus helemaal niet uit de wet te verdwijnen, en de beoordeling of een regeling de toets der christelijke normen kon doorstaan was derhalve van het grootste belang.²²² De freule, waarvan werd verondersteld dat ze als enig vrouwelijk CHU Kamerlid tegen zou stemmen, zei daarop later dat “het bedrijven van politiek soms een keuze vroeg die weleens niet begrepen wordt”.²²³

Ongeveer tegelijkertijd zorgde de oude kwestie rond het ontslag van de gehuwde ambtenares voor opnieuw de nodige commotie. In de jaren 1924 en 1934 was al eens een wetsontwerp dat dit moest regelen wegens gebrek aan steun van met name confessionele zijde, gestrand.²²⁴ In 1949 was er een nieuw wetsontwerp in de maak, waarin werd geregeld dat per 1 januari 1950 alle gehuwde ambtenaressen dienden te zijn ontslagen. Hierop werd van de zijde van de het Nederlandse Vrouwencomité een adres aan de ministerraad gezonden. Dit adres was echter niet ondertekend door de NCVB, hoewel zij wel lid uitmaakte van het NVC.²²⁵ De NCVB stelde als reactie op vragen over het afwijzen van het adres een manifest op waarin alle in het adres genoemde punten werden weerlegd. “Tegen deze subjectieve, individualistische standpunten hebben wij bezwaar,” concludeerde de opstellers (namens het hoofdbestuur). Het hoofdbestuur van de NCVB kwam uiteindelijk tot de conclusie dat wetsartikel over het ontslag van de gehuwde ambtenares gehandhaafd diende te blijven. Wel zou men nog graag enkele uitzonderingen willen

²²⁰ Posthumus, W.H. en A. de Waal ed., *Van Moeder op dochter* (Utrecht 1948/68) 377.

²²¹ A. Linders, ‘Frappez, frappez toujours’. N.S.Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd (Hilversum 2003) 195.

²²² Fenna Diemer-Lindeboom in *De Christenvrouw* van april 1950, 10.

²²³ Freule Wttewaall van Stoetwegen in een artikel in *Vrouwenbelangen* van mei 1956, 76-78.

²²⁴ In 1924 stemde Frida Katz als enig confessioneel parlamentslid tegen een Koninklijk Besluit dat de ontslagverplichting van ambtenaressen na het huwelijk regelde. In 1934 veranderde Katz van mening en stemde voor een wetsvoorstel om gehuwde onderwijzeressen te ontslaan, dit vanwege de crisis.

²²⁵ *Leeuwarder Courant*, 13 januari 1949, 2.

maken voor “werkelijke noodgevallen ten aanzien van heel of half kostwinnerschap of onderhoudsplicht ten behoeve van zieke familieleden.” “In het belang van het gezin, men name van kinderen; van de maatschappij en ook in het belang van de vrouw zelf achten wij het noodzakelijk dat de gehuwde ambtenares haar functie neerlegt.”²²⁶

De actie van het NVC waaraan de NCVB wel haar volledige medewerking verleende was de herziening van de wet uit 1923 die vrouwelijke ambtenaren zou toestaan vanaf de leeftijd van 60 jaar met pensioen te kunnen gaan.²²⁷ Bij deze wetswijziging kwam het beginsel van de NCVB niet in gevaar, en dan bleek de zorg voor de ouder wordende vrouw een belangrijk punt te kunnen zijn.

Interne sociale zorg

De ledenaanwas in de NCVB was enorm. Bij het 35-jarig bestaan van de NCVB in 1954 sprak de toenmalige presidente Albronda-van der Nagel: “God gaf wasdom.”²²⁸ Dat was niet overdreven gesteld. Bij het vorige lustrum had de NCVB nog 44.000 leden, nu, vijf jaar later was dat al gegroeid tot 59.000 leden in 503 plaatselijke afdelingen. De NCVB wilde “zoveel mogelijk christenvrouwen die uit eigen vrije verkiezing onze grondslag willen ondertekenen, verenigen zodat de invloedssfeer van deze vrouwen zo groot mogelijk zal zijn. Niet als doel op zichzelf, maar als middel tot ons doel: mede te helpen het Evangelie een kracht te doen zijn in onze samenleving.”²²⁹ Op veel levensgebieden voelde men behoefte de mening van de vrouw te horen, en met behulp van vrouwen aan de slag te gaan. Albronda deelde mee dat steeds meer taken en functies in verenigingen en besturen waar vroeger de christenvrouwen niet doordrongen nu aan vrouwen van de NCVB werden aangeboden. Dat waren echter nog steeds geen politieke functies of taken, want de confessionele partijen hielden de gelederen tamelijk gesloten. Ook het ambtsdragerschap in de Gereformeerde en Hervormde Kerk was nog slechts een enkele vrouw toegestaan.

De studie van sociale vraagstukken nam toe, zodat de NCVB in 1952 deel nam aan de Christelijk Sociale Conferentie. Het daadwerkelijk lid worden van protestants-christelijke sociale organisaties was ook nog zeer moeilijk. Samenwerking met andere vrouwenorganisaties lag dus

---

²²⁶ Reactie van het hoofdbestuur van de NCVB op het adres van het NVC ten aanzien van de positie van de vrouw in overheidsdienst. Zonder datum, vermoedelijk voorjaar 1949, omdat in januari het adres uitging. ATRIA archief NCVB. Inv. nr. 256.

²²⁷ Notitie van het hoofdbestuur van de NCVB betreffende de pensioengerechtigde leeftijd voor vrouwen, voorjaar 1954. ATRIA archief NCVB. Inv. nr. 256.

²²⁸ Dr. M.H. Albronda- van der Nagel was presidente van de landelijke NCVB van 1950-1961 en vicevoorzitter van het Nederlands Vrouwencomité.

²²⁹ M.H. Albronda- van der Nagel, ‘Onze Banier’, rede gehouden op de Bondsdag van 6 mei 1954, in *De Christenvrouw*, juni 1954, 9-14.

voor de hand.²³⁰ Binnen de NCVB waren mede om deze redenen twee steunfondsen opgericht, waarbij de vrouwen zelf beslissingsbevoegdheid hadden voor wat betreft doel en organisatie.

Tijdens de crisisjaren was binnen de NCVB het Magdalenafonds ontstaan, om met door de leden bijeengebrachte gelden leden die door ziekte waren getroffen financieel bij te staan. De NCVB stimuleerde haar leden om in tijden van economische malaise zorg te blijven dragen voor leden die het nog minder hadden getroffen. Presidente Albronda verwoordde het aldus: “De vrouw heeft sinds 1919 als ‘mens’ een plaats in de samenleving. De toen verkregen rechten geven echter de vrouw, net als de man, eigen verantwoordelijkheid.”²³¹ We zien dat Albronda hier de toekenning van het kiesrecht niet alleen verbond aan een politieke stem, maar aan een persoonlijke verantwoordelijkheid bij maatschappelijke vraagstukken. Omdat directe politieke invloed binnen de ARP (het aanhouden van de effectuering van het passief kiesrecht) en bij de CHU (desinteresse) nauwelijks kon worden uitgeoefend, zochten de besturen van de NCVB naar andere wegen om die met woorden beleden verantwoordelijkheid in daden om te zetten.

Een ander NCVB fonds was het Dr. Albronda- van der Nagelfonds, dat ontstond naar aanleiding van de financiële gevolgen van de watersnoodramp in 1953.²³² De ervaring had namelijk geleerd dat ondanks de steeds beter wordende sociale voorzieningen, sommige leden daar net buiten vielen. Omdat het voor mensen vaak zeer vernederend was bij de plaatselijke diaconie aan te kloppen, bijvoorbeeld vanwege familiebanden in de kerkenraad, kon het steunfonds van de NCVB inspringen. In andere gevallen werkte het Dr. Albronda-van der Nagelfonds samen met de plaatselijke diaconie. Hulp kon bestaan uit kosten voor gezinszorg of opname in een herstellingsoord.²³³

Bij het 40-jarig bestaan van de NCVB, toen de bond inmiddels 85.000 leden telde, nam Albronda afscheid van de NCVB. In haar laatste ‘bondsrede’ legde zij er nogmaals de nadruk op, dat “bij de studie van de maatschappelijke verhoudingen en het werken in de maatschappij een samengaan van mannen en vrouwen noodzakelijk is.” De mannen mochten hier, vond ze, meer dan tot nu toe weleens meer begrip voor opbrengen.

---

²³⁰ M.H. Albronda- van der Nagel, ‘Onze Banier’, rede gehouden op de Bondsdag van 6 mei 1954, in *De Christenvrouw*, juni 1954, 9-14.

²³¹ Uit het *Blaauwe Boekje*, een instructieboekje ten behoeve van bestuursleden van de NCVB, waarin de organisatie, werkwijze binnen de bond, en de verschillende hulpfondsen werden toegelicht, 1964. ATRIA archief NCVB. Inv.nr. 150.

²³² Het Dr. Albronda- van der Nagelfonds heeft in 1959 de naam van de toenmalige presidente, die arts was, gekregen. Het fonds is na de fusie tussen NCVB en Christelijke Plattelandsvrouwen een zelfstandige stichting geworden met als doel vrouwen te ondersteunen op medisch, materiaal en psychosociaal vlak. De fondsenwerving gebeurt nog steeds via de gefuseerde vrouwenbond Passage, maar werkt samen met andere sociale fondsen. Zie:

www.passagevrouwen.nl/html.index.php

²³³ Uit het *Blaauwe Boekje*, een instructieboekje ten behoeve van bestuursleden van de NCVB, waarin de organisatie, werkwijze binnen de bond, en de verschillende steunfondsen werden toegelicht, 1964. ATRIA archief NCVB. Inv.nr. 150.

Bondsvoorzitter Albronda- van der Nagel sprak tegen de duizenden vrouwen die op het 40-jarig jubileumfeest van de NCVB waren afgekomen: “Heeft een vrouwenbond, en dan in het bijzonder de NCVB nog wel bestaansrecht?”²³⁴ Ze schetste de moderne vrouwenbeweging waarbij de vrouw verlangt naar arbeid en vorming. Maar ze betwijfelde of de meeste vrouwen van de 85.000 leden van de NCVB daar al aan toe waren omdat ze nog lang niet voldoende waren toegerust om de ingewikkelde maatschappelijke problemen het hoofd te bieden. Het proces van bewustwording en volledige deelname aan het openbare leven was tot dan toe maar voor enkelen weggelegd. De vrouwen van de NCVB zouden zich voorlopig beter kunnen beperken tot het bestuderen van Gods woord om zo problemen uit het dagelijks leven het hoofd te kunnen bieden. Vergeleken met de activistische houding van de leidende NCVB-vrouwen van vlak na de oorlog was dit enigszins defaitistische taal. Zelfs Bavinck zou vermoedelijk van deze woorden verbaasd hebben opgekeken. Spreker van die dag, L.W.G. Scholten besprak de rol van de moderne NCVB in het jaar 1959.²³⁵ Veertig jaar geleden zocht de NCVB de grenzen om zich daarbinnen terug te trekken, meende hij, nu vielen die grenzen langzaam weg en werd meer aangedrongen op gemeenschappelijke actie en organisatie. “Gevaar schuilt er in dat men het verschil tussen eigen en ander erfdeel niet meer bespeurt. Het is zaak om principiële grenzen te eerbiedigen en onderscheid te maken tussen het bijkomstige en het werkelijke, het traditionele en het onvergankelijke.”²³⁶ Uit deze woorden kan bijna worden geconcludeerd dat veertig jaar ijveren voor een betere plaats van de vrouw in het openbare leven slechts een neiging tot terugtrekken op eigen erf opgeleverd had. De angst voor een gezamenlijk optreden van verschillende vrouwenorganisaties, zodat eigen waarden en normen niet meer nageleefd zouden worden lag vrijwel zeker aan de basis van deze waarschuwendende woorden.

Vijf jaar later, telde de NCVB 94.000 leden. Dat de NCVB zo enorm groeide kan te maken hebben met de snelle veranderingen die de samenleving van de eerste decennia na de oorlog karakteriseren. De herinneringen aan de ellende van de oorlog was verdreven door optimistisch vooruitgangdenken. Kennelijk appelleerde de bond aan een breed gedragen idee binnen de protestants-christelijke vrouwenwereld, dat studie naar de plaats van de vrouw in alle maatschappelijke ontwikkelingen goed was zolang er oude structuren niet door overhoop werden gehaald.

---

²³⁴ M.H. Albronda- van der Nagel, *‘Feestrede gehouden op de Bondsdag van 1 juni 1960’*. ATRIA archief NCVB. Inv.nr. 214.

²³⁵ L.W.G. Scholten was van 1956-1958 ARP Tweede Kamerlid, in 1960 was hij hoogleraar staatsrecht.

²³⁶ Artikel in *De Rotterdammer*, over het 40-jarig jubileum van de NCVB op 1 juni 1960 te Amsterdam, waarbij Albronda- van der Nagel een koninklijke onderscheiding uit handen van minister M. Klompé ontving. ATRIA archief NCVB. Inv.nr. 212.

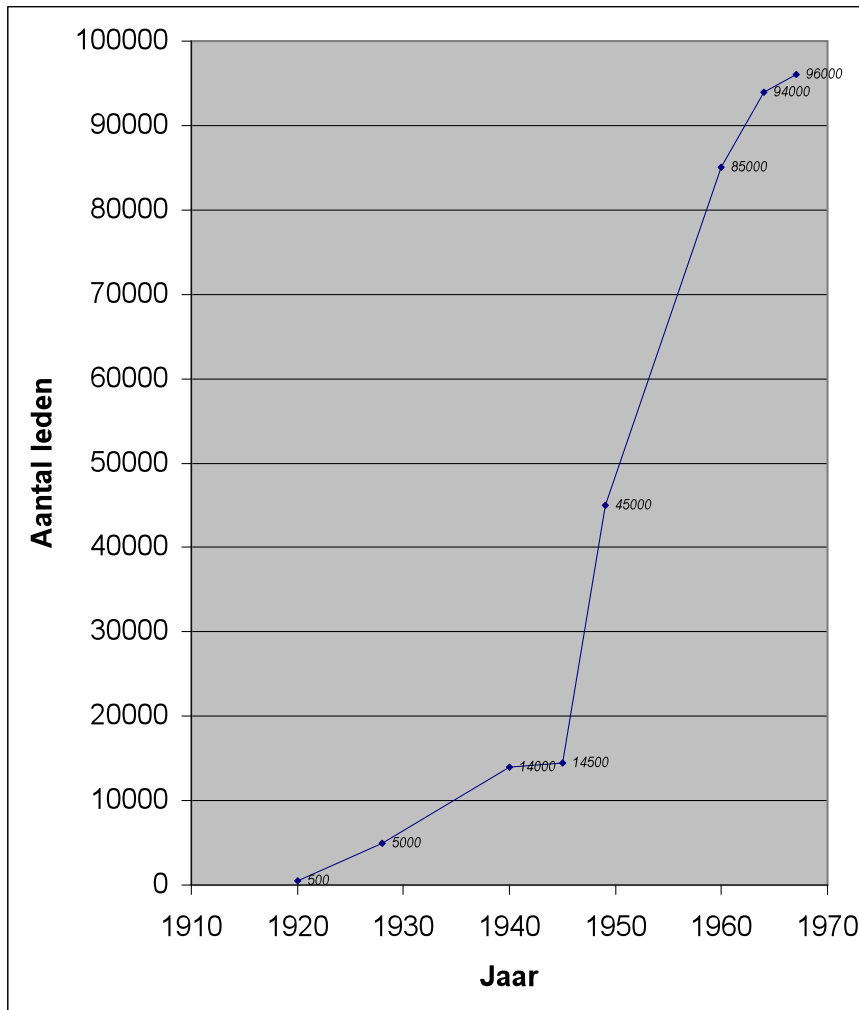
Vijf jaar later, in 1964, werd de veranderde houding nog eens duidelijk getoond in de toespraak die presidente Engelkes-Wijngaarden bij de volgende lustrumviering hield. Ze vroeg zich openlijk af of het de oprichtsters 45 jaar geleden bij de oprichting misschien uit “emancipatiezucht” te doen was geweest.²³⁷ Het gebruik van deze woordsamenstelling toont een afkeer van de emancipatiebeweging die zich in de jaren zestig voluit ontwikkelde, en waarop de NCVB bij monde van haar presidente geen antwoord had. Zouden de tienduizenden toehoorders zich realiseren dat hun NCVB ver was afgedwaald van de aanvankelijke goede samenwerking met andere vrouwenorganisaties teneinde meer kansen voor vrouwen te creëren? In de rede was geen sprake meer van de ‘christelijke vrouwenemancipatie’ die ‘de freule’ voorstond, of van een internationalisering van de vrouwenzaak die door Van der Molen werd nagestreefd. Juist deze voorvechtsters, Gezina van der Molen en freule Wttewaall van Stoetwegen werden tijdens die bijeenkomst erelid van de NCVB, wat gezien het voorgaande voor beide dames wellicht een pijnlijk moment moet zijn geweest.

De veranderde houding die niet alleen de presidente maar de gehele bond ten toon spreidde verried een verminderde strijdbaarheid voor de emancipatie van de aangesloten vrouwen. Dit had meerdere consequenties. De NCVB werd zonder enige zelfkritiek een bond die wanneer nodig meedeed aan adressen aan de overheid, maar die zich verder terug leek te trekken op eigen sociaal-maatschappelijk terrein. Binnen de zuil was zij nog steeds de bond die loyaal bleef aan de eigen confessionele wereld, waarmee ze controverses binnen de zuil vermeed. Maar binnen het NVC werd zij eerder gewantrouwd vanwege haar behoudende rol, die uiteraard voortkwam uit de trouw aan eigen beginselen.²³⁸

---

²³⁷ S.H. Engelkes- Wijngaarden, ‘Massale opkomst inde Irenehal. Christen vrouwenbond viert 9^e lustrum’, in: *De Rotterdammer*, 2 oktober 1964, 2.

²³⁸ A. Linders, *Frappez, fappez toujours!*, 124.

Illustratie van de grote stijging van het ledental in de jaren 1945-1965

Relatie tussen hoofdbestuur en afdelingen

In 1954 verzamelden zich dus in het hele land zo’n 59.000 protestants-christelijke vrouwen in hun afdelingen achter de ‘banier’ die Albronda-van der Nagel in haar jubileumrede zo beeldend beschreef. Meer dan 500 plaatselijke afdelingen met gemiddeld ongeveer 60 leden in grote en kleine plaatsen functioneerden binnen het organisatiemodel dat de NCVB al vanaf de oprichting kende. Het hoofdbestuur, bestaande uit een dagelijks bestuur en een gewestelijke afvaardiging organiseerde jaarlijks een landelijke bijeenkomst waarvoor alle leden uitgenodigd werden. Daarnaast kende de NCVB gewestelijke halfjaarlijkse samenkomsten van tenminste 8 afdelingen, waarbij een hoofdbestuurslid het voorzitterschap op zich nam. Plaatselijke afdelingen konden worden opgericht als zich tenminste 15 leden aanmeldden. De leden (minstens 21 jaar oud) bestuurden hun afdelingen volgens statuten en huishoudelijk reglement die in 1920 door het toenmalige hoofdbestuur waren opgesteld. Jaarverslagen en uitnodigingen van bijeenkomsten werden aan de gewestelijke besturen doorgezonden, zodat een netwerk ontstond dat goed van

elkaars activiteiten op de hoogte was. “Zover mogelijk worden de ‘hoofdrichtingen’ in de vereniging voorkomende in het afdelingsbestuur gelijk vertegenwoordigd”, was een regel ten behoeve van het afdelingsbestuur.²³⁹ De propagandistes, waarvan iedere afdeling er enkele aanstelde, wonnen nieuwe leden en zorgden dat bestaande leden zich thuis bleven voelen. Dat betekende als vanzelf een goede afspiegeling binnen de afdeling van alle hervormde en gereformeerde ‘richtingen’ die een stad of dorp bezat.²⁴⁰

In de notulen van de afdeling Gouda lezen we dat bij bestuurswisselingen nauwkeurig het evenwicht voor wat betreft de hervormde en gereformeerde achtergrond van de vrouwen in acht werd genomen.²⁴¹ Hier moet nog wel de nadruk worden gelegd op de jarenlange probleemloze samenwerking van vrouwen van verschillende kerkgenootschappen binnen de NCVB. Wat voor de kerken nog lang tot de onmogelijkheden zou behoren, lag voor de NCVB besturen in het huishoudelijk reglement verankerd.²⁴² Zo doelbewust en eerlijk mogelijk werden de taken onder de hervormde en gereformeerde leden van de kerkgenootschappen verdeeld. In alle onderzochte jaren is er overigens weinig sprake van onenigheid tussen, of over overheersing van hervormde of gereformeerde vrouwen.²⁴³

Van de verdere achtergrond van de leden, welke opleiding zij genoten hadden of wat hun maatschappelijke status was, zijn geen aantekeningen gemaakt. Of er reacties vanuit Gouda op een artikel van bondspresidente Albronda in *De Christenvrouw* van augustus 1961 zijn gekomen is uit de notulen niet bekend. Albronda vermoedde dat het maandblad van de bond slecht gelezen werd, en weet dat aan het feit dat ongeveer 75% van de lezeressen slechts lager onderwijs had genoten. Er ontstond zich een discussie met de redactie van het blad over wat er aan de orde zou moeten komen, en op welk niveau die voorlichting moest worden gegeven. De conclusie was dat *De*

---

²³⁹ *Statuten en Reglementen* van de Nederlandse Christenvrouwenbond (Amsterdam 1950) 11. ATRIA archief NCVB Inv.nr. 103.

²⁴⁰ Voor de meeste afdelingen ging het hier om gereformeerde en hervormde, soms remonstrantse of zelfs Rooms-katholieke vrouwen. In het dankwoord bij de begrafenis van mevrouw Diepenhorst sprak de NCVB-vertegenwoordigster de dankbaarheid uit dat de NCVB haar interkerkelijke karakter behouden wat Diepenhorsts “vurige wens was.”

²⁴¹ *Notulenboek* bestuursvergadering NCVB afdeling Gouda,

²⁴² *Huishoudelijk Reglement* art. 2: De hoofdrichtingen, in de Vereniging voorkomende, worden in het Hoofdbestuur zoveel mogelijk gelijkelijk vertegenwoordigd. Art. 24: De hoofdrichtingen, in de Vereniging voorkomend, worden in het Gewestelijk Bestuur zo mogelijk gelijkelijk vertegenwoordigd. Art. 40: De hoofdrichtingen, in de Vereniging voorkomend worden in het afdelingsbestuur zoveel doenlijk gelijkelijk vertegenwoordigd. ATRIA archief NCVB. Inv.nr.103.

²⁴³ Uit de notulen van 10 november 1960 blijkt dat er zich in sommige afdelingen “moeilijkheden voordoen”. Gelukkig was dat niet het geval in Gouda. Waarover de kwesties handelden is niet bekend.

Christenvrouw geen ‘gezelligheidsblaadje’ moest worden, maar gedegen voorlichting moest verschaffen zoals aangegeven in de statuten.²⁴⁴

De achtergrond van een dergelijke discussie kan worden gezocht in het feit dat ook andere protestants-christelijke vrouwenorganisaties probeerden leden te winnen en daarvoor deels in dezelfde doelgroep zochten als de NCVB. In de kleinere gemeenten en op het platteland was de concurrentie van vooral de Christelijke Plattelandsvrouwenbond (CPB) soms een bron van zorg. Voor Gouda lag dat minder voor de hand, maar wel in de gemeenten om Gouda heen. Binnen de stad waren het vooral de vrouwenverenigingen van de verschillende kerkgenootschappen die leden trokken, al is in de Goudse notulen te lezen dat vrouwen van zowel vrouwenverenigingen als de NCVB lid waren.

Hoe de verhoudingen tussen NCVB en CPB bestuurlijk lagen gedurende de onderzochte jaren is niet duidelijk geworden. Uit 1968, de periode waarin het ledental van zowel NCVB en CPB nog steeds groeide, is een document bekend waarin het hoofdbestuur van de CPB een nauwer samenwerkingsverband met de NCVB voorstelde. Daarin worden de verschillen tussen beide grote protestants-christelijke vrouwenorganisaties duidelijk die in 1968 door het CPB hoofdbestuur aangewend werden om voor samenwerking te pleiten. De CPB concludeerde namelijk dat in nogal wat gebieden met NCVB-afdelingen de behoefte aan voorlichting op huishoudelijk gebied groeide.²⁴⁵ Het grote verschilpunt tussen beide organisaties was nu juist de aandacht die er in de CPB aan de vorming van de vrouw op huishoudelijk gebied werd gegeven. De NCVB had in 1938 geweigerd op de wens in te gaan van P.A. Diepenhorst (de echtgenoot van NCVB ‘voorvrouw’ I.A. Diepenhorst-de Gaay Fortman), die “een achterblijven in kennis en inzicht op dit terrein als gevolg van het nog onvoldoende zijn van onderwijsmogelijkheden op het platteland” had geconstateerd. Hij vroeg de NCVB ook ‘voorlichting en vorming op het huishoudelijk vlak’ aan haar doelstellingen toe te voegen. De NCVB voelde hier toen echter niets voor, zodat er een ‘Bond van Christen Boerinnen, Boerendochters en Plattelandsvrouwen en -meisjes’ werd opgericht, de latere CPB, waar dat wel ter hand werd genomen.²⁴⁶ De NCVB erkende in 1968, dertig jaar later, zeker het belang van de vorming van de vrouw op huishoudelijk gebied, zo reageerde men, getuige haar vertegenwoordigingen in o.a. de Huishoudraad. Toch werd met dit voorstel van de CPB de vinger op de zere plek gelegd. Het CPB stelde voor die huishoudelijke voorlichting te integreren in de vormingsprogramma’s van de NCVB door middel van een weloverwogen samenwerkingsverband.

---

²⁴⁴ Correspondentie tussen *De Christenvrouw* en de afdeling Aalten over het artikel: ‘Een belangrijke kwestie’, door Albronda- van der Nagel in het augustusnummer 1961 van *De Christenvrouw*. ARTIA NCVB archief. Inv. nr. 184.

²⁴⁵ *Discussienota* samenwerking NCVB-CPB, 13 februari 1968. ATRIA archief NCVB Inv. nr. 253, 1.

²⁴⁶ *Ibidem*, 1.

De NCVB hield deze voorlichting, vond de CPB, te veel buiten het officiële programma om. “Niet waar” schreef het NCVB-bestuur als commentaar bij deze opmerking, waarin het aangaf dat dit gevoelig lag. Het CPB trachtte met de opmerking dat vorming rond “...de ethiek van de geldbesteding, de grenzen van de materiële verzorging enz. enz.” toch zeker de NCVB vrouwen zouden aanspreken en daarmee ook voor de NCVB interessante onderwerpen zouden zijn.²⁴⁷ Aan de geprikkelde toon waarmee opmerkingen in de zijlijn van het document zijn geschreven lijkt uitgesloten dat voortaan het geven van huishoudelijke voorlichting vanuit het hoofdbestuur zou worden gepropageerd. Uit het feit dat de NCVB pas in het jaar 1999 met de CPB gefuseerd is mag duidelijk zijn dat het nog lang heeft geduurd voor de NCVB op de avances van de CPB inging.

Hoe moeten deze ontwikkelingen nu worden geduid? Was er, zoals de CPB suggereerde meer behoefte, ook in stedelijke gebieden waar de NCVB haar afdelingen grotendeels had, aan huishoudelijke voorlichting? Aan het nog sterk groeiende ledenaantal van de NCVB in de jaren zestig is ontevredenheid met het door de NCVB geboden programma niet af te zien. Tezamen met de opmerkingen van presidente Albronda over de lage opleidingsgraad van veel leden lijkt de NCVB, wellicht vanwege de enorme ledengroei, haar oorspronkelijke doelstelling langzaam uit het oog te verliezen. De NCVB kreeg door de enorme aanwas een samenstelling van leden die niet alleen voor de maatschappelijke en staatkundige voorlichting lid waren geworden, maar waarschijnlijk ook deels voor de gezelligheid. Toch was er door de grote keuze van protestants-christelijke vrouwenorganisaties geen enkele verplichting van morele of religieuze aard om lid te worden.

Wat enige malen bij de Goudse afdeling in het oog springt zijn de verslagen van de dames die naar de gewestelijke bijeenkomsten waren afgevaardigd. Tijdens die bijeenkomsten werd kennelijk sterk aanbevolen het niveau van de aangeboden lezingen hoog te houden, zodat zij “aan het gestelde doel beantwoorden.”²⁴⁸ Daartoe rouleerden aanbevolen sprekerslijsten. Maar “we menen dat het bij ons in Gouda over het algemeen nogal vrij goed voor elkaar is”, schreef mevrouw Staal, de secretaresse. De opmerking liet enige reserve zien omdat sommige sprekers die door de leden graag zouden worden gehoord wat aan de prijzige kant waren en het budget van de afdeling overstegen.²⁴⁹ Dit kon tot gevolg hebben dat dit om sprekers ging die tot de leidende meningvormende groep personen gerekend konden worden die men in Gouda ook graag eens wilde horen spreken, zoals ‘de freule’. Wat tevens opvalt is de opmerking in datzelfde notulenboek dat uit de gewestelijke vergadering een verzoek kwam om indien mogelijk geen excursies naar

²⁴⁷ *Discussienota* samenwerking NCVB-CPB, 1.

²⁴⁸ *Notulen* bestuursvergadering NCVB Gouda, 14 december 1955, in: *Notulenboek afd. Gouda, 1954-1964*.

²⁴⁹ *Notulen* bestuursvergadering NCVB Gouda, 18 maart 1958, in: *Notulenboek afd. Gouda, 1954-1964*.

“uitgesproken R.K. bedrijven of fabrieken te maken.”²⁵⁰ Het is dan 1959 en hier spreekt, ondanks de samenwerking binnen het Nederlands Vrouwencomité, een rigide scheiding tussen diverse geloofsrichtingen uit als het om praktische zaken ging. De gewestelijke besturen veronderstelden kennelijk bij hun afdelingen kennis over de religieuze achtergrond van te bezoeken bedrijven en een grote conformering aan de bestaande verzuilde samenleving. Of deze strikte scheiding in goedgekeurde of af te wijzen uitjes algemeen was onder de afdelingen kan hier niet worden achterhaald. Het lijkt wat in tegenspraak met landelijke ontwikkelingen binnen de hervormde kerk die zich in een herderlijk schrijven uit 1955 juist tegen een al te verdeelde samenleving keerde. In dit document werd ook over de veranderde visie op de rol van de vrouw geschreven.²⁵¹

Een kwestie die vermoedelijk wel in meer afdelingen tot grote beroering leidde was de VARA uitzending van het programma ‘Zo is toevallig ook nog eens een keer’, op 4 januari 1964. De televisiecommissie van de NCVB had als eerste organisatie op de vermeende godslastering in dit programma gereageerd, wat tot instemming bij de leden, ook die van Gouda, leidde.²⁵² Was dat wellicht anders in de grote steden? Hoe Amsterdam op deze uitzending reageerde is niet bekend, maar voor het overige vallen geen grote verschillen tussen de thema’s in Amsterdam en Gouda op. Dit lijkt erop te wijzen dat de afdelingen over het algemeen het beleid van het hoofdbestuur dat in de gewestelijke vergaderingen met de afdelingen werd besproken volgden. Voor een volledig onderzoek naar eventuele lokale verschillen zou een ander onderzoek moeten worden opgezet.

Samenvatting en conclusie

De NCVB wilde geen politiek bedrijven, maar slechts voorlichting geven over sociaal-maatschappelijke en staatkundige zaken. Dat deed ze op uitgebreide schaal in *De Christenvrouw*, op gewestelijke vergaderingen, en zoals we zagen ook in de afdelingen. Nergens is er sprake van daadwerkelijke pogingen politici te benaderen om standpunten uit te wisselen of druk uit te oefenen. Maar door de grootte die de NCVB in de jaren vijftig had aangenomen kon de organisatie vermoedelijk toch enige invloed op de manier waarop vrouwen zich positioneerden binnen de protestantse zuil. In gesprekken thuis en in andere verbanden konden zij nu van hun visie getuigen en zo toch een niet te onderschatten machtsblok maar tevens steunpilaar van de confessionele zuil vormen. Een strakke organisatie en uitwisseling van gedachten, en de goed volgehouden gemengde

---

²⁵⁰ Notulen bestuursvergadering NCVB Gouda, 15 december 1959, in: *Notulenboek afd. Gouda, 1954-1964*.

²⁵¹ Het document *Christen-zijn in de Nederlandse samenleving* verscheen in 1955 als reactie op het bisschoppelijk mandement van 1954. Hiermee nam de Nederlandse Hervormde Kerk afstand van het verzuilde denken van de jaren vijftig.

²⁵² Notulen bestuursvergadering NCVB Gouda, 9 januari 1964, in: *Notulenboek afd. Gouda 1954-1964*.

---

samenstelling van bestuurders voor wat betreft de kerkelijke achtergrond zorgde voor een stabiele organisatie van de bond. Zowel grondslag als statuten bleven in al die jaren vrijwel ongewijzigd, en er waren ook geen stromingen die hier pogingen toe ondernamen. In 1950 werd een toevoeging aangebracht die “het optreden naar buiten ter verdediging en bevestiging van de Christelijke grondslagen van ons volksbestaan” moest garanderen.

Wat vooral bij de bestudering van de lokale notulen duidelijk wordt, is de grote gelijkenis van een NCVB afdeling met een kerkelijke gemeente. De goed doordachte structuur, met statuten die niet slechts de bestuurbaarheid maar tevens beginselen waarborgen waarin een sterke geloofsovertuiging spreekt, mag zeer bijzonder worden genoemd. Naast de zorg om eigen organisatie waarin vorming en bewustwording centraal stonden, is ook de zorg om de medemens (weliswaar uit eigen geleding) van groot belang. Zowel het Magdalenafonds als het Albronda- van der Nagelfonds werden trouw genoemd en van middelen voorzien. Ze fungeerden als een quasi diaconale fondsenwerving, maar in dit geval waren het door vrouwen geleide fondsen. Hoewel de toekenning van steun in eerste instantie aan vrouwen werd gedaan, profiteerden er tegelijk hele gezinnen van mee. De NCVB vervulde op deze manier de rol van een soort kerkelijke schaduw gemeente, met een sterke oecumenische basisgedachte. Het moet voor de ‘echte’ kerkelijke gemeenten niet minder dan bevreemdend zijn geweest dat deze bond zonder theologische geschillen opereerde en daarbij trouw bleef aan haar originele opdracht. Deze vereenzelviging met kerkelijke organisaties maakte de NCVB tegelijk kwetsbaar voor kritiek, omdat ze op het terrein van zaken die gekoppeld waren aan haar beginselen van geen enkele organisatie steun kon verwachten. In de grote kerkgenootschappen was het bestuur nog grotendeels in mannelijke handen. Bij ontsporingen op religieus of maatschappelijk gebied binnen de NCVB zou de legitimiteit van een vrouwelijk bestuur wellicht meteen in twijfel worden getrokken.

Het maakte de bond echter bij voorbaat ongeschikt om met dit ingewikkelde mengsel van doelstellingen politieke daadkracht of invloed te ontwikkelen, dan slechts op indirecte wijze. En dat dit bij de stemming rond de handelingsonbekwaamheid van de vrouw gebeurde illustreert de moeilijke positie waarin protestants-christelijke vrouwelijke politici konden terechtkomen. De opmerkingen van ‘de freule’, het enige (CHU) Kamerlid dat als parlementaire spreekbuis voor de NCVB kon fungeren, “dat het stemgedrag soms niet kon worden uitgelegd”, maakte dat pijnlijk duidelijk.

CONCLUSIE

Dertig jaar Kamerdebatten over het ontslaan van gehuwde ambtenaressen maakt duidelijk dat het met het verkrijgen van een gelijkwaardige plaats van de vrouw in de samenleving gedurende het interbellum en de eerste twintig jaar na de oorlog nog niet wilde vlotten. Dat de NCVB zich in publicaties in haar orgaan *De Christenvrouw* over dit onderwerp uitliet toont dat de NCVB zich in de politieke discussie durfde mengen. Hoewel de publicaties niet tot doel hadden de politiek verantwoordelijke Kamerleden tot andere gedachten te brengen, gingen ze toch enigszins verder dan de statutaire doelstelling van de bond, waarin uitsluitend over voorlichting op maatschappelijk en staatkundig gebied werd gesproken. Hoewel de NCVB geen directe politieke invloed kon uitoefenen, ging er van de steeds groter wordende georganiseerde vrouwenbeweging ongetwijfeld een moreel appèl uit. De vraag of er in de eerste naoorlogse jaren van de NCVB binnen de organisatie een verandering had plaatsgevonden die een publicatiedrift over politiek geladen onderwerpen in het orgaan van de NCVB bevorderde moet bevestigend worden beantwoord. Mede oorzaak kan het gedeeltelijk samen optrekken met andere, ook niet protestants-christelijke vrouwenorganisaties binnen het Nederlands Vrouwencomité zijn geweest waardoor de drang tot profilering toenam.

De voortvarende houding van de voorvechtsters van het eerste uur, de dames Diepenhorst, Kuyper, Havelaar en Katz, werd in de loop van de jaren twintig niet overgenomen door een nieuwe lichter vrouwen. Gezina van der Molen, die daartoe in staat zou zijn geweest richtte haar blik op de internationale vredesbeweging, waarover zij binnen de NCVB vooral een veelgevraagd spreekster zou worden. Na de oorlog was eenzelfde tendens zichtbaar. Leidende vrouwen van de NCVB, Annetje Knoppers, freule Wttewaall van Stoetwegen en auteurs als Gezina van der Molen en Fenna Diemer kregen in Albronda van der Nagel en Engelkes weliswaar waardige opvolgsters, maar de aanvankelijke wens om zich ook politiek te manifesteren vervloeg in de jaren vijftig. De wens om met behoud van eigen beginselen de maatschappelijke, juridische en politieke status van protestants-christelijke vrouwen te verbeteren strandde voortdurend door een zelfcorrigerende reflex van de eigen vrouwenbeweging. Het streven tot een statusverbetering was weliswaar niet zo in de statuten opgenomen, maar leek in de beginjaren een aanvullend streven dat voortvloede uit de voorlichtingsparagraaf. Er lijkt echter sprake van een christelijke emancipatie paradox: zodra er momenten waren waarbij politieke invloed kon worden uitgeoefend, werden vrouwen niet slechts

door de confessionele politieke partijen van het toneel geweerd, maar trokken ze zichzelf achter eigen beginselmuren terug. Dit gold voor zowel de jaren 1925-1940, als voor de jaren 1945-1965.

De NCVB heeft ontegenzeggelijk veel bijgedragen aan de politieke en maatschappelijke bewustwording van haar leden. Hoewel hoofdbestuurdersleden er af en toe over klaagden dat het tijdschrift *De Christenvrouw* en de door haar uitgegeven brochures slecht werden gelezen, kunnen hier door het ontbreken van gegevens geen conclusies aan worden verbonden.

In de naoorlogse jaren zochten vrouwen naar kaders waarbinnen de eigen politieke en maatschappelijke beginselen optimaal tot zijn recht konden komen. De kieskringen trokken maar weinig vrouwelijke partijleden. Een veel groter aantal vrouwen koos de NCVB als vertrouwde omgeving om sociale, maatschappelijke en politieke informatie te verkrijgen. Een lidmaatschap van de NCVB garandeerde in tegenstelling tot het lidmaatschap van een politieke partij een vrouwvriendelijke omgeving, de mogelijkheid tot een brede zelfontplooiing en een manier om met een geldige reden het huiselijk gezin voor even te verlaten.

De veronderstelling van Vega, dat een apoliteke organisatie zich als vanzelf zou ontwikkelen tot een gezelligheidsvereniging gold

slechts gedeeltelijk voor de NCVB. De religieuze en educatieve doelstelling bleef in alle jaren een belangrijk onderdeel uitmaken van de bijeenkomsten en dagtochten. Bij toenaderingspogingen van de Christelijke Plattelandsvrouwen plaatste de NCVB zich bijna als vanzelf weer op het standpunt dat in de bond geen plaats was voor eenvoudige huishoudelijke vorming, of die nu wel of niet geïntegreerd in het jaarprogramma was opgenomen. Of dat voor alle aangesloten leden gold mag worden betwijfeld, gezien het relatief lage opleidingsniveau van de meerderheid. Het alternatief volgens Vega, zou een vrouwenorganisatie zijn die zich identiek aan de staat (overheid) waande, wat in het geval van de NCVB ook niet kan worden bevestigd. De beginselvastheid van de NCVB en de voortdurende drang om haar confessionele stem in de samenleving te laten horen, maakte de bond tot een niet te miskennen onderdeel van die samenleving. De protestants-christelijke leden voelden zich opgenomen in een grote invloedrijke bond, die dan toch in ieder geval sterke

Affiche van de NCVB uit de jaren zestig.
 ATRIA archief NCVB, Inv. nr. D 111, 28.

voorvechtsters voor de vrouwenzaak had voortgebracht. Van het zich ontwikkelen tot een actiegroep, zoals Vega veronderstelt is echter in de hier onderzochte periode geen sprake. Ook voelden vrouwen binnen de NCVB zich geen “slachtoffer van de protestantse versie van geloof en maatschappij”, zoals zij vrouwen van rooms-katholieke vrouwenorganisaties stereotypeerde.

Slechts een enkele voorvechtster van de bond verliet de bondsomgeving om zich met de in de NCVB opgedane kennis daadwerkelijk in de politiek te begeven (zie pag.76). De reden hiervoor is moeilijk te geven, maar ook hier kan weer sprake zijn van de emancipatie-paradox van confessionele vrouwen. De enkele vrouwen die wel politieke functies bekleedden waren echter belangrijke boegbeelden van de bond en verdienden er een erelidmaatschap mee. Het kan zijn dat het feit dat het in alle gevallen om ongetrouwde vrouwen handelde, de reden is dat NCVB leden, die voor het merendeel getrouwde vrouwen waren, zich minder met deze voorbeelden identificeerden. Het algemene opleidingsniveau van de aangesloten vrouwen steeg in de onderzochte periode weliswaar, maar was ook in 1965 nog niet hoog.

Of de aangesloten vrouwen vonden dat ze bewuste kiezers waren geworden dankzij de informatie die ze tijdens bijeenkomsten van de NCVB tot zich hadden genomen, kan niet met zekerheid worden beweerd. In ieder geval bereikte de vrouwenbond tijdens de gloriejaren 1945-1965 een enorm potentieel aan confessionele vrouwen. De stem die zij op een politieke partij uitbrachten was na al die jaren voorlichting in ieder geval een zelfstandige en weldoordachte. De mogelijkheid dat vrouwen op andere dan op de twee grote confessionele partijen zouden stemmen was natuurlijk altijd aanwezig, maar de felle briefwisselingen rond de ‘doorbraak’ tonen dat electorale uitstapjes een sterk correctief mechanisme in gang zette. Het opzeggen van het lidmaatschap van de NCVB die dit eventueel tot gevolg zou kunnen hebben leek van minieme omvang.

Het mechanisme van een voortdurende herijking van het eigen ideologisch fundament zorgde voor een stabiele organisatie van de NCVB zelf, en voor een sterke binding met de confessionele zuil als geheel. De vrouwelijke sociabiliteit, ofwel de behoefte om zich onder gelijkgestemden te begeven, gezamenlijk activiteiten te ontplooien die in het geval van de NCVB vaak ook een religieus karakter hadden, gold als typerend voor de NCVB in de eerste decennia na de oorlog. Het bleek dat vrouwen hun achterstand op mannen wilden inhalen, of hen toch minstens wilden evenaren, en hun maatschappelijke actieradius wilden vergroten. Dat een bond als de NCVB aan die verwachtingen voldeed toont de sterke groei van het ledenaantal. Niemand dwong vrouwen tot een lidmaatschap, het was niet vereist bij toelating tot begerenswaardige (kerkelijke) ambten of banen in de samenleving. Het kan niet worden ontkend dat vrouwen een schat aan

---

bestuurlijke kennis en ervaring in de NCVB konden opdoen die echter voornamelijk binnen de eigen vrouwenbond of aangesloten organisaties kon worden toegepast. Pas na de jaren zestig waaierden de geëmancipeerde NCVB-leden uit naar gemengde gremia, al dan niet op protestants-christelijke grondslag. De studie van Hoogenboom over de individuele mogelijkheid tot groei binnen de zuil kan in het kader van deze scriptie dus worden bevestigd.

Hoewel sociale, maatschappelijke en staatkundige voorlichting de persoonlijke ontwikkeling bij de leden van de NCVB versterkte, streefde de NCVB geen individualisering na. De bond ging ook niet uit van het gelijkheidsideaal tussen man en vrouw, waarmee de NCVB zich onderscheidde van liberale en socialistische vrouwenorganisaties. Terwijl de NCVB de verrijking van de eigenheid van man en vrouw benadrukte, echoden daarbij de publicaties van Herman Bavinck na. Hoewel zijn werk niet werd herdrukt, was in NCVB-publicaties zijn visie op de rol van de vrouw in de samenleving tot ver in de jaren vijftig duidelijk herkenbaar. Voorbeelden hiervan zijn de houding ten aanzien van de handelingsonbekwaamheid van de vrouw en de ontslagverplichting van rijksambtenaren bij huwelijk. De sterke nadruk op het gezin binnen de bijbelse ordinantie, thematisch in het werk van Abraham Kuyper, bleef een andere peiler van het NCVB-beleid. Het effect van het voortdurende teruggrijpen op ideeën van deze voormannen uit de begintijd door de protestants-christelijke vrouwenbeweging kan worden gezien als bewijs van de consolidatie van de oude confessionele zuil.

Groot verschil met de situatie voor de oorlog voor wat betreft de standpuntbepaling van de NCVB was de veranderde economische situatie waarin het land van 1945-1965 verkeerde. In tegenstelling tot de crisis van de jaren dertig bestond er, na de schaarsteperiode van de jaren veertig een tijdperk van voortdurende groei en ontwikkeling. Het vasthouden aan beginselen uit de beginjaren van de bond was des te opvallender, en een bewijs dat de bewustwording binnen de zuil zich verdiepte. Als gevolg van de groei van het ledenaantal van de NCVB verbreedde die politiek-maatschappelijke bewustwording zich niet alleen door dat grote aantal leden, maar ook door de huisgenoten die *De Christenvrouw* wellicht ook af en toe lasen. Die politieke en maatschappelijke bewustwording van de aangesloten vrouwen zou in de periode van ontzuiling, die voor de confessionele zuil geleidelijker verliep dan bij de andere zuilen, leiden tot aansluiting van de leden bij gemengde maatschappelijke organisaties. Het waren dan ook niet de confessionele vrouwen die op de barricaden verschenen en luidruchtig de positie van de man ter discussie stelden. De wijze waarop de NCVB zich organiseerde en profileerde had zeer veel vertrouwen onder vrouwen gekweekt en zou nog lange tijd daarna de confessionele gelederen gesloten houden.

Vooraf aan het eind van de hier onderzochte periode de kerkelijke ambten in de grote protestantse modaliteiten opengesteld werden voor vrouwen, konden de verworven maatschappelijke kennis en bestuurstalenten daar worden ingezet. De ervaring die vrouwen hadden opgedaan met het Magdalenafonds en het Albronda- van der Nagelfonds, die als diaconale fondsen kunnen worden aangemerkt, was daarbij voor de kerken van groot belang. Geconstateerd kan worden dat de gereformeerde en Nederlands Hervormde kerk wel het meest hebben geprofiteerd van de brede kennis en ervaring die de NCVB vrouwen hadden opgedaan, omdat de feminisering van de ambten daar sneller zou verlopen dan in de politiek. Politieke bewustwording onder vrouwen was gekweekt, maar werd niet omgezet in effectief politiek handelen. De confessionele partijen konden dus slechts hopen op electorale steun uit de vrouwelijke achterban. De aantrekkelijkheid van een lidmaatschap van de Nederlandse Christen-vrouwenbond zou pas lang na 1965 minder aantrekkelijk worden als gevolg van de opkomende media en de hogere opleidingsgraad van ook de confessionele vrouwen. Zij zochten vanaf die tijd zelf hun weg in de ‘sociale, maatschappelijke en staatkundige’ wereld.

BIBLIOGRAFIE

PRIMAIRE LITERATUUR:

Archief van de Nederlandse Christen-Vrouwenbond: in archief van ATRIA, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, te Amsterdam:

Stukken van algemene aard, notulen

Inv. nr. 100: Stukken betreffende de oprichting, inclusief de Uitnodiging voor het Tweede Christelijk -Sociaal Congres, Amsterdam 1919.

Inv. nr. 101- 103: De statuten en het huishoudelijk reglement van de NCVB (1919, 1938, 1947).

Inv. nr. 8-23: Notulen van de vergaderingen van het hoofdbestuur en dagelijks bestuur van de Nederlands Christen Vrouwenbond van (1919-1940).

Inv. nr. 119: Jaarboekjes 1948, 1965 en 1968 en ‘Wat de bond van ons verwacht (1948)’
Lezingen.

Inv. nr. 148: Teksten van lezingen gehouden voor de jaarvergaderingen van de NCVB (1949-1956)
De Christenvrouw.

Inv. nr. 184: Ingekomen en uitgegane stukken van het orgaan *De Christenvrouw* (1945-1965)
Publiciteit en publicaties.

Inv. nr. 149: Discussienota's, Beginselverklaringen.

Inv. nr. 150: Propagandamateriaal.

Jubilea, Bondsdagen, congressen en symposia.

Inv. nr. 211, 212, 214: Jubileum uitgaven 35- en 40- jarig bestaan.

Inv. nr. 229: Krant- en tijdschriftartikelen over de NCVB (1945-1965).

Acties en standpuntbepaling

Inv. nr. 230, 253, 257: Artikelen over acties en protesten van de NCVB (1920-1940 en 1945-1965).
Contacten en samenwerking met andere organisaties.

Inv. nr. 242, 254, 256, 262: Stukken betrekking hebbend op de contacten van de NCVB met andere maatschappelijke en vrouwenorganisaties (1945-1965).

Inv. nr. 256: Correspondentie hoofdbestuur betreffende het Nederlands Vrouwencomité.

Inv. nr. 257: Correspondentie hoofdbestuur betreffende contacten met Nederlands Christelijk Vakverbond.

Afdeling Amsterdam

Inv. nr. 298: Notulen van de vergaderingen van presidentes en secretaresses van de Amsterdamse afdelingen van de NCVB (1946-1965).

Afdeling Gouda (in eigen beheer).

Notulen van de NCVB afdeling Gouda (1937- 1965).

Tijdschriften:

De Christenvrouw, Jaargang 1 (1923) – jaargang 6 (1929). Jaargang 22 (1946)- 42 (1966) ATRIA, T-165.

Christelijk Vrouwenleven. Maandschrift voor en door Christelijke Vrouwen (1917-1940).

Propagandamateriaal:

Diepenhorst- De Gaay Fortman, A.C., *Wat wil de Nederlandsche Christen-Vrouwenbond?* (Rotterdam 1921).

Diepenhorst- De Gaay Fortman, A.C., *Wat wil de Nederlandsche Christen- Vrouwenbond?* (Rotterdam 1926).

Inv. nr. 130: Het blauwe boekje, handleiding voor het kader van de NCVB en voor de propaganda (1965)

Boeken:

Bavinck, H. (1854-1921), *De vrouw in de hedendaagse maatschappij* (Kampen 1918)

Bavinck-Schippers, J.A., F. Katz en A.C. Diepenhorst-De Gaay Fortman ed., *Christendom en vrouwenbeweging* (Amsterdam 1923)

Buijs-Kleijn, E.M.F., *De vrijheid der christenvrouw in en buiten het huwelijk* (Zeist 1925)

Colijn, H. (1869-1944), *De vrouw naar de stembus* (Den Haag 1918)

Jacobs, A.L. en F.S. van Balen-Klaar, *Vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 1913)

Katz, C.F., ‘De vrouw en de politiek’, in: *Stemmen des tijds*, vrouwennummer (Utrecht 1921) 180-198.

Kuyper, A., *De eerepositie der vrouw* (Kampen 1914)

Naber, J.W.A., *Wegbereidsters* (Groningen 1909)

Margaretha, Anthonia, ‘Hoe vrouwenoogen zien en vrouwenharten voelen’, in: *De Reformatie* (23 juni 1923)

Slotemaker de Bruïne, J.R., *Onze vrouwen en de politiek* (Utrecht 1922)

SECUNDAIRE LITERATUUR:

Amelink, A., *De gereformeerden* (Amsterdam 2002).

Beernink, H.K., *Geschiedenis, Organisatie en Beginsel van de Christelijk Historische Unie* (Den Haag 1960)

Blok, J., B. Tanja en M. van Tilburg, *Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland 1889-1919* (Groningen 1977)

Blom, J.C.H., *Burgerlijk en beheerst, Over Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996)

Blom, J.C.H. en E. Lamberts ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2006)

Boddendijk, F.R., M. Klein en E. Nolte, “*Mijnheer de voorzitter....!*”. *Verslag van een onderzoek naar de grote afwezigheid van vrouwen in de Nederlandse politiek sinds 1945* (Amsterdam 1980).

Bootsma, H., ‘Vrouwen in confessionele partijen’, in: S.Leydesdorff, H. Bootsma, I. Pluym-van Eijkeren e.a., *Vrouwengeschiedenis* (Tilburg 1990) 67- 84.

Brak, M. *De Nederlandse Christenvrouwenbond, een onderzoek naar de (theologische) beargumentering van de kritiek van de NCVB op de vrouwenbeweging, in de eerste jaren na haar oprichting* (Voorburg 1983).

Bremmer, C. en A. Veerman ed., *100 jaar partij, bezinning en perspectief. Een anti-revolutionaire bijdrage aan christen-democratische politiek* (Franeker 1979).

Brijn, J. de, *Bepaald gebied. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland 1880-1940* (Baarn 1989).

Bruijn, J.G.M. de e.a., *Gesina van der Molen herdacht* (Amsterdam 1993).

Cornelis.M, M. Derks, M. Monteiro e.a., *Vrome vrouwen, betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996)

Diemer-Lindeboom, F.T., ‘Honderd jaar ARP en de vrouw’, in: Bremmer, C. ed., *ARP, personen en momenten uit de geschiedenis van de anti-revolutionaire partij* (Franeker 1980)

Diemer-Lindeboom, F.T., *Man en vrouw in het volle leven* (Utrecht 1949).

Diepenhorst- de Gaay Fortman, A.C. en F. Mackay-Katz, *Na 30 jaren* (Amsterdam 1949).

Driel, N. van, ‘The Status of Women in Contemporary Society: Principles and Practice in Herman Bavinck’s Socio-Political Thought’, in *Five studies in the Thought of Herman Bavinck, a Creator of Modern Dutch Theology* (New York 2011) 153-195.

Duverger, M., *The political role of women* (Parijs 1955).

-
- Gooyer, A.C. de, *Het beeld der vad'ren. Een documentaire over het leven van het protestants-christelijk volksdeel in de twintiger en dertiger jaren* (Utrecht 1964).
- Haan-Zijlstra, E.C., *Bavinck en de moderniteit, de rol van de vrouw* (Waddinxveen 2013).
- Harinck, G. H. Paul en B. Wallet ed., *Het gereformeerde geheugen* (Amsterdam 2009)
- Hoekstra, H., *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005).
- Jong, S. ed., *Boerenkool met rozen. Vijfenzeventig jaar NCVB-cultuur* (Kampen 1994).
- Kaam, B. van, *Parade der mannenbroeders. Protestants leven in Nederland 1918-1938* (Wageningen 1964).
- D. Th. Kuiper, 'Het Nederlands protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1866-1940), in: J. de Bruijn, *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 1-25.
- Kuiper, D.Th., *De voormannen, een sociaal wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel 1972)
- Kuiper, D.Th., *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum 2002).
- Leijenaar, M. *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988* (Amsterdam 1989).
- Lipschits, I., *De protestants-christelijke stroming tot 1940, Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen I* (Deventer 1977).
- Nationale vereniging van Vrouwenkiesrecht, *Vrouwenkiesrecht van christelijk standpunt* (Amsterdam 1908)
- Post, H., *In strijd met de roeping der vrouw. De Staatkundig Gereformeerde Partij en het vrouwenkiesrecht* (Heerenveen 2009).
- Posthumus- van der Goot, W.H. en A. de Waal ed., *Van moeder op dochter* (Utrecht 1968)
- Pothuis - Smit, C. ed., *Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht? Het algemeen vrouwenkiesrecht in de praktijk 1919-1940* (Arnhem 1946)
- Righart, H. en P. de Rooy, 'In Holland staat een huis', weezin en vertedering over 'de jaren vijftig', in: P. Luykx en P. Slot ed., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997)11-18.
- Schokking, J. C., *De vrouw in de Nederlandse politiek, emancipatie tot actief burgerschap* (Assen 1958)

-
- Spanning, H. van, *De Christelijk- Historische Unie (1908-1980)* (Leiden 1988)
- Statuten en Reglementen van de Nederlandse Christen-Vrouwen Bond* (Amsterdam 1950).
- Streek, H. van de, *Praatstuk emancipatiebeleid in uitgave Steenkampinstituut* (Amsterdam 1991)
- Streek, H. J. van de, ‘Stemmen is geen zonde. Politieke emancipatie van vrouwen in de Antirevolutionaire Partij 1917-1953, in: *Utrechtse Historische Cahiers* 9, 1 en 2 (Utrecht 1988)
- Streek, H. van de, ‘Een voorlopig hoogtepunt?’, in: *Christen Democratische Verkenningen* 8 (1992) 341-350.
- Streek, H. van de, en M. Quack, ‘70 jaar vrouwenkiesrecht’ in: *Christen Democratische Verkenningen* 11 (1989) 482-492.
- Streek, H. van de, ‘Uit de vernedering tot de verhooging. Christenvrouwen en de politiek van ARP en CHU, 1900-1955’, in: M. Cornelis e.a., *Vrome Vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996) 151-173.
- Streek, H. van de, ‘De Christenvrouwen (1880-1940): liefdadigheid, vrouwenbeweging en politiek’, in: J. de Bruijn ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 217-239.
- Stewart van Leeuwen, M., ‘Abraham Kuyper and the cult of true womanhood: an analysis of The eerepositie der vrouw’, in *Calvin Theological Journal* 31 (1996) 97-124.
- Velde, H. van de, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994)
- Veldhuizen, G. *Wat bezielde die vrouwen? Vijfenvestig jaar Centrale van CH- vrouwen* (De Meern 1979).
- Vermeij, R. en R. Raben, ‘De eigen waarde van de vrouw. Mej. Mr Marie Anne Tellegen en het Nederlandse Vrouwen Comité’, in: P. Luykx en P. Slot ed.: *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 89-108.
- Vossen, H., M. Schwegman en P. Wester ed., *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern- industriële samenleving 1948-1973* (IJsselstein 1992).
- Wijnaents Francken-Dyserinck, W, *De strijd voor het vrouwenkiesrecht herdacht* (Amsterdam 1953).
- Withuis, J. ‘Patchworkpolitiek. Frauernbewegung und Wiederaufbau in den Niederlanden 1946-1948’, in: *Feministische Studien* 14, 1 (mei 1996).
- Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I., *De freule vertelt* (Baarn 1973).

DIGITAAL

www.passagevrouwen.nl/html/index.php

www.digibron.nl/search

www.kb.nl

www.delpher.nl

www.politiekcompendium.nl/

www.parlement.com

NED. CHRISTEN VROUWENBOND.

V R A G E N .

Kunt U de Christelijke beginselen, waarvan wij uitgaan bij onze maatschappelijke en staatkundige voorlichting, eens nader omschrijven?

Die beginselen kunnen in diepste grond aldus samengevat worden:

- 1e. Het geloof in een Almachtig God, Schepper van hemel en aarde en daaruit voortvloeiende, Souverein over heel de schepping, over de geestelijke en stoffelijke wereld, over het menselijk leven en de menselijke verhoudingen in gezin, staat en maatschappij.
  - 2e. Het geloof, dat we leven in een door de zonde gebroken wereld en dat Christus, die als Verlosser, die wereld met God heeft verzoend, daarmede het Koningschap over die wereld heeft verworven, waarvan niets is uitgesonderd. "Mij is gegeven alle macht in den hemel en op de aarde." Christus de Koning der Kerk, maar evenzeer Koning op het terrein van Staat en Maatschappij, omdat Zijn regering gaat over het gehele leven.
  - 3e. Het geloof, dat God ons Zijn ordeningen heeft geopenbaard in de gang van het natuurlijk leven en in de historie, maar bovenal in Zijn Woord en dat ons daar in zijn gegeven de richtsnoeren voor de menselijke verhoudingen op Staatkundig en Maatschappelijk terrein. Deze ordinantiën Gods moeten worden nagespeurd, gegerbiedigd en tot gelding gebracht, opdat onder het Koningschap van Christus het gehele leven zich naar die ordinantiën zal kunnen ontwikkelen.
  - 4e. Het geloof, dat door Gods algemene genade om der zonde wil de Overheid is ingesteld, "opdat de ongebondenheid der mensen bedwongen worde", de Overheid, regerende bij de "gratie Gods" en optredende als "Godsdienares".
- In die beginselen is vastheid, omdat ze rusten in God. Van die beginselen kan bezieling uitgaan, -wanneer we ze beleven in ons hart-; omdat zij opvoeren tot God, (aansporen tot het zoeken van Gods wil en wet op het maatschappelijk en staatkundig leven; omdat ze ons bepalen bij Gods recht; omdat ze van ons eisen het zoeken van Gods eer en de verheerlijking van Zijn naam.

Uit die beginselen komen voort de richtlijnen voor het staatkundig leven, welke zich in belangrijke mate concentreren om de roeping der Overheid, die in het Staatsbestel de centrale plaats inneemt. Dat wil niet zeggen, dat de volksinvoed uitgeoefend door de vertegenwoordiging des volks, zou mogen worden onderschat; integendeel, die invloed kan van grote betekenis zijn en daarom is het van zo groot belang, dat het volk en dus ook onze vrouwen, zich inleve in de beginselen, die voor het Staatsbestuur hebben te gelden. Er is een wisselwerking tussen volk en Overheid. Maar beiden zijn aan Gods Wet gebonden.

Wat betekent het, dat de Overheid regeert bij de gratie Gods en dat zij Gods "dienaresse" is?

Het regeren van de Overheid bij de gratie Gods betekent, dat zij haar gezag ontleent aan Gods gezag en ook, dat God zich van haar macht bedient om Zijn volstrekte souvereiniteit uit te oefenen.

Dat de Overheids Gods dienseresse is, betekent dat die overheid als dienseresse gebonden is aan Gods wet; aan God verantwoording schuldig is voor het handhaven van Zijn recht en ook voor het welzijn van het volk. En tenslotte, dat zij van de onderdanen gehoorzaamheid kan eisen om Gods wil.

In deze twee: "regeren bij de gratie Gods" en "Godsdienaresse zijn" ligt de ware taak en de roeping der Overheid volledig besloten.

Heeft God ook grenzen gesteld aan het door de Overheid verleende gezag?

De Overheid heeft de grenzen te eerblijden van die levenskringen, die van Godswegen een eigen levenswet en eigen gezag bezitten. Hier mag de Overheid niet ingrijpen. "Allereerst onthoude de Overheid zich van het terrein der Kerk, waar Christus alleen Koning is. Vervolgens op het terrein van het gezin, van bedrijfsleven en techniek, van wetenschap en kunst. Daar heeft de Overheid het

2.

taak, weg te nemen, wat de vrije ontwikkeling zou belemmeren en indien zij hol-
pand moet optreden, waar storingen intreden of maatschapp. krachten te kort
schieten, dat zij te doen, dat zo spoedig mogelijk de hulp kan worden terugge-
nomen, opdat aan de eigen ontwikkeling weer ruim baan worden gegeven.
Hierin ligt ook de basis van de vrijheid, want vrijheid is zich bewegen en ont-
wikkelen naar eigen levenswetten.
Recht en vrijheid zijn allen veilig bij die Overheid, die zichzelf weet gebonden
aan Gods Wet.
Een Overheid, die medewerkt aan het ondernemen van het geloof aan Gods gezag,
ondergraaft de basis van haar eigen gezag.

Wat is de leer der revolutie?

Men ontkent Gods souvereiniteit over het gehele leven. Ontkent dus ook, dat
Gods wil en wet hebben te gelden evengoed voor het maatsch. en staatkundig le-
ven als voor het eigen hart. Ontkent het Koningschap van Christus over alles
wat Hem door den Vader geschonken is.
Het scheppel. het volk is soverain en de rede is soverain.
Dat is in beginsel de leer der revolutie.
Daartegenover plaatst Sr. v.Pr. zijn: tegen de revolutie het Evangelie.
Het aanvaarden van dit Evangelie blijft een zaak van het geloof.

Wat houdt de doelstelling van onze bond in, als zij spreekt over staatk. voor-
lichting?

Bij het verwezenlijken van de doelstelling: voorlichting bij de staatkundige
vraagstukken onderscheiden we een principiële en een praktische zijde.
De principiële staatkunde speurt na de beginselen, die ten grondslag moeten
liggen aan het staatsbestuur; zij vraagt naar oorsprong, wezen en doel van de
Staat, naar de verhouding van de Staten onderling, naar de verhouding van Staat
en Maatschappij, naar plaats en roeping der Overheid, naar de oorsprong van het
gezag; naar de grenzen van gezag en vrijheid, naar de levenswetten van de
kringen in het maatsch. leven en zoveel meer.
Bij de praktische staatkunde gaat het om de toepassing der beginselen in elk
concreet geval. De beginselen hebben een normatief karakter, maar de toepas-
sing kan verschillen van tijd, plaats, omstandigheden, opvatting, ja ook door
de interpretatie, die men ervan geeft.
Bij de praktische staatkunde is het arbeidsveld de rijke verscheidenheid van
het leven en moet er naar worden gezocht, die beginselen in het leven te ver-
werkelijken en tot gelding te brengen.
Hier treedt de strijd der beginselen uit de sfeer van het denken en de beoefe-
ning der wetenschap en werpt zich op het praktische leven.
Daar gaat het om de vraag, of het leven in Staat en Maatschappij zich zal rich-
ten in overeenstemming met of in strijd met de beginselen, die eraan ten grond-
slag liggen.
Voor ons zijn dat natuurlijk, krachtens onze grondslag de Christelijke beginselen.
Nu dringt zich telkens in onze organisatie de vraag naar voren: Hoe ver kunnen
wij gaan met onze voorlichting t/a van de praktische staatkunde?
En dan is mijn antwoord, dat we de praktijk van ons staatkundig leven mogen toets-
sen aan de beginselen, die Gods woord ons geeft, maar dat we het activeren en
propageren van de praktische staatkunde, zoals die in de politieke partijpro-
gramma's vervat zijn, overlaten aan de diverse klasverenigingen.
We mogen echter het niet zij stellen, dat de praktische staatkunde voor ons
geheel verbodsterrein zou zijn. Er zijn tal van vraagstukken, waarover we krach-
tens ons beginsel een communio opinio, een gemeenschappelijke meening moeten
hebben.
En daar denk ik b.v. aan het gezag der Overheid (gegrond in het 5e gebod aan
het gebruik en misbruik van de dag des Heeren (4e gebod), de wetgeving tot het
handhaven der goede zeden in ons volksleven (7e gebod); het verzet tegen de
autonome staat, die alle levenswetten in eigen kring regereert; de onderwijswetge-
ving, gevangeniswetten, enz.

3.
 Als straks van Overheidswege onze mening gevraagd wordt over de herziening van de huwelijkswetgeving en het echtscheidingsrecht, kunnen we dan met erkenning van onze doelstelling antwoorden; we hebben U niets te zeggen, want we doen niet aan praktische staatkunde.
 Bovendien kunnen de sociale vraagstukken nooit losgemaakt worden van de staatkundige. Ze staan in onlosmakelijk verband met elkander.

Vraag: Is het doel van de N.C.V.B., zoals het onschreven is in art. 4 van de statuten nog wel in overeenstemming met de werkelijkheid? In verschillende afdelingen is in de loop der jaren sociaal werk verricht en dat gebeurt nog, zodat we de vraag wilden stellen, of het geen aanbeveling verdient een zinsede in de geest van: De vereniging beoogt ook "dienst aan de naaste" op te nemen?
 Het werk van het Magdalena-fonds ligt ook al op die weg.
 Het woordje "hoofdzakelijk" laat ook nu al ruimte voor zulk werk, maar waar tot het wezen van het Christendom het dienen van God en de naaste behoort, leek ons de doelstelling wat mager, als daarvan niets tot uitdrukking komt. Of is het misschien bewuste bescheidenheid van de Bond, dat zulk werk zo onopvallend mogelijk gebeurt?

Antwoord: Krachtens zijn doelstelling gaat het werk van onze Bond allereerst in geestelijke richting. Voorlichting en nog eens voorlichting blijve ons hoofddoel. Scharen van vrouwen zijn er, ook in onze kringen, die buiten de grote vragen van de Staat en de Maatschappij blijven staan. Dat is een ontstellende toestand. Vooral in deze ernstige tijd, waarda er zulk een diepe nood is aan geestelijke kracht, in onze gezinnen, in het spanningsvolle leven van onze jonge mensen. Hier heeft de vrouw een bijzondere taak. Is zij er zich ten volle van bewust, dat zij een bewaakster is van geestelijke goederen.

Heeft niet in ieder menschenleven de vrouw een overwegende geestl. invloed?
 Daarom moet zij een duidelijk beeld hebben van de geestel. taak, die zij te vervullen heeft.

Een duidelijk beeld t/a van de idealen, die het gezinsleven moeten beheerssen, van de verhouding van het Christengezin tot de moderne wereld.

Een duidelijk beeld van de nationale en internation. gebeurtenissen om gezamenlijk actief te kunnen optreden en invloed te kunnen uitoefenen op de publieke opinie,.....

Daarom voorlichting en nog eens voorlichting door de leiding (Mevr. R.V.Referant) Deze voorlichting stelt degenen, die leiding geven en hen, die geleid worden vaak voor een zware opgave.

De eersten moeten door studie, door lezen, door degelijke voorbereiding zich altijd weer op deze taak instellen, om in de chaos van voorgedragen theoriën en beginselen onze vrouwen de weg te kunnen wijzen.

En onze leden moeten zich hierbij inspannen om haar ontwikkelingspeil te verhogen. Dat laatste nu, is vooral menigmaal heel moeilijk. Het is nu eenmaal vrouwen aard iets te willen doen, meer dan zich te verdiepen in beginselen of te theoretiseren (Geestel. luiheid?)

Nu geloof ik, dat het heel ongewenst zou zijn, dit vrouwelijk streven in onze afdelingen geheel te keren.

Trouwens de praktijk van ons werk heeft ons al sedert lang in deze richting gedreven. Vooral in de oorlogsjaren, toen eenzelfde nood van het dagel. leven ons zo heel dicht bij elkaar bracht. Voorbeelden:

Trouwens, elkander bijstaan is toch eigenlijk niet te scheiden in het werk van vrouwen, die de naam van Jezus ook in Zijn barabhartigheid en liefde uitdragen. Dat willen we toch allen spontaan doen in elke concrete situatie.

Wat het zelfstandig organiseren van praktisch werk betreft, moeten we er rekening mee houden, dat er verschillende kerkel. en maatschappel. instanties zijn, die zich speciaal voor "practisch"werk georganiseerd hebben.

Vraagt men om onze hulp, dan zullen zulke organen, vooral nu, -ik denk hier b.v. aan het werk van de PIT, dat van de plaatselijke Demobilisatie-raden, niet tevergeefs bij ons aankloppen.

BIJLAGE 2 - BETROKKENHEID VAN DE NCVB BIJ LANDELIJKE ORGANISATIES

Organisaties met de NCVB in het bestuur in 1965

Christelijke Emigratie- Centrale

Christelijke Film- actie

Bond van Verenigingen voor Christelijk Nijverheidsonderwijs

Koninklijke Nederlandse Militaire Bond Pro Rege

Protestants Interkerkelijk Thuisfront

Protestants Christelijke Lectorraad

Het Nederlands Vrouwencomité (Juristencommissie, Emigratie-commissie, Nationaal Comité tegen concentratiekampen)

Nederlandse Federatie voor Vrouwelijke Vrijwillige Hulpverlening

Nederlandse Huishoudraad (Woningcommissie)

Het Defensie Studiecentrum

Huishoudelijke- en Gezinsvoorlichting

Centraal Selectieorgaan voor de militaire Vrouwencorpsen

De Vereniging ‘Nederlands Fabrikaat’

Stichting ‘Het Dorp’

Christelijke Psychologie Centrale

Organisaties waarin de NCVB in 1965 vertegenwoordigd is:

Christelijke Bureaus voor School- en Beroepskeuze

Provinciale Opbouworganen

Stichting Instituut Film en Jeugd

Commissie Contactgroepen vrouwen Europese beweging

Emigratieraad

Nationaal Comité van instellingen voor zedelijke volksgezondheid

Bedrijfschap voor Detailhandel en Ambachten voor huispersoneel

Nationaal Contact Commissie voor Gezinsbelangen

Commissie Louwes

Nederlands Cultureel Contact

